Közlemények

a Debreceni Tudományegyetem Történetéből

III.

Bán Imre Emlékezete

KÖZLEMÉNYEK A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM TÖRTÉNETÉBŐL III.

BÁN IMRE EMLÉKEZETE

SOROZATSZERKESZTŐ:

HOLLÓSI GÁBOR

SZERKESZTETTE:

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

HOLLÓSI GÁBOR

TECHNIKAI MUNKATÁRS:

PAPP ELEONÓRA

LEKTORÁLTA:

BITSKEY ISTVÁN AKADÉMIKUS, EGYETEMI TANÁR

HU ISSN 1787-3142

DEBRECENI EGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

TÖRTÉNELMI ÉS NÉPRAJZI DOKTORI ISKOLA

2006

A KÖTET

A DEBRECENI EGYETEM MAGYAR ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

REFORMÁCIÓKUTATÓ ÉS KORA ÚJKORI MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELYÉBEN KÉSZÜLT

AZ OTKA TS 049863/2005 SZÁMÚ PÁLYÁZATÁNAK

ÉS

A KLTE BARÁTI KÖRE EGYESÜLET

TÁMOGATÁSÁVAL.

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (BITSKEY ISTVÁN) 6

Bevezető (FAZAKAS GERGELY TAMÁS) 7

Tanulmányok

BITSKEY ISTVÁN:

„Nem lehet a magyar irodalmat szárazon előadni" Bán Imre emlékezete 10

PETERNAINÉ JUHÁSZ ZSUZSA:

Bán Imre életútja és könyvtára 18

OLÁH SZABOLCS:

Az egyháztörténet-írás rejtőzködő programja (Bán Imre tudósi szerepei 1941 és 1956 között) 28

IMRE MIHÁLY:

A puritánizmus fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben 40

SÁRKÖZY PÉTER:

Egy igazi magyar dantista: Bán Imre 45

GORILOVICS TIVADAR:

Bán Imre és a francia irodalom 50

ABÁDI NAGY ZOLTÁN:

A dékán Bán Imre 54

Visszaemlékezések

IMRE LÁSZLÓ:

Emlékek és tanulságok a 100 éve született Bán Imre professzor ünnepén 58

FEKETE CSABA:

Bán Imre, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának olvasója 60

ID. FEKETE KÁROLY:

Bán Imre és a református egyház 66

Bán Imre emléktáblájának avatásakor elhangzott beszédek

TURI GÁBOR köszöntője 69

NAGY JÁNOS köszöntője 70

Függelék

Bán Imrével beszélget Bitskey István (1988), közreadja: FAZAKAS GERGELY TAMÁS 72

A kötet szerzői 86

Előszó és bevezető

Előszó

Száz évvel ezelőtt, 1905. december 2-án született Bán Imre professzor, a régi magyar irodalomtörténet nemzetközi rangú kutatója, aki negyedszázadon át volt a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára, tanszékvezetője, magyar szakos hallgatók nemzedékeinek nevelője, öt évig pedig a Bölcsészkar dékáni tisztségét is betöltötte. Életútja 1952-től egészen haláláig, 1990-ig a debreceni egyetemhez kötődött, szorosan összeforrott az intézmény történetével, magas szintű tudományos és oktató tevékenysége elismeréseként 1988-ban a *doctor honoris causa* kitüntető címet ítélte meg számára a KLTE Egyetemi Tanácsa.

Bán Imrét tanulmányai már eleve tudományos pályára tették alkalmassá: latin és német tudását még a középiskolából hozta, az egyetemen francia szakos volt, olaszul is megtanult, az ógörögben is járatos volt. Az Eötvös Collegium légköre és a párizsi Sorbonne ösztöndíja páratlanul gazdag műveltséget biztosított számára, képzőművészeti, zenei és teológiai kérdésekben egyaránt szaktekintélynek számított. Helytörténeti tanulmányokkal indult kutatói pályája, majd az országos elismerést Apáczai-monográfiája hozta meg számára 1958-ban. Az Erdély polihisztoráról szóló könyv máig nélkülözhetetlen, ezt jelzi, hogy az Akadémiai Kiadó 2004-ben újból kiadta.

Úttörő jelentőségű munkái közül a barokk művészetelmélet antológiája, a kora újkori retorikai és poétikai kézikönyveket áttekintő kismonográfiája, a Karthausi Névtelen műveltségét elemző könyve, majd az olasz reneszánsz irodalomelméletét bemutató impozáns tanulmánya emelhető ki. Munkatársa volt szinte valamennyi reprezentatív irodalomtörténeti szintézisnek, különösen karakteres vonásokkal rajzolta meg Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István pályaképét a hatkötetes akadémiai összefoglalásban (1964). Válogatott tanulmányainak első csokrát még maga rendezte sajtó alá (*Eszmék és stílusok*, 1976), a második gyűjtőkötet már posztumusz látott napvilágot (*Költők, eszmék, korszakok*, 1997). Ebben a kötetben kiterjedt szakirodalmi munkásságának teljességre törekvő bibliográfiája ad képet tudományos teljesítményéről. Számos írása franciául és olaszul is megjelent, rendszeres résztvevője volt a reneszánsz és barokk korral foglalkozó külföldi konferenciáknak, nemzetközi tanácskozásoknak.

Munkásságának csúcspontját talán mégis Dante-könyvében jelölhetjük meg. Könyvtárakat kitevő szakirodalmat kellett áttanulmányoznia, hogy az olasz poétafejedelemről érdemben, tudományos felelősséggel szólhasson, s ezt Bán Imre több évtizedes kutatómunkával teljesítette. Ha nem is lett teljes a monográfia, a *Dante-tanulmányok* címmel közreadott kötet (1988) alapmunkának számít nemcsak a firenzei vátesz életművét, de a kései középkor eszmei horizontját illetően is.

Hetvenedik születésnapján, 1975-ben a KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének évkönyve, a *Studia Litteraria* ünnepi számmal köszöntötte a neves professzort, majd egy évtizeddel később ugyanez a fórum szentelt önálló kötetet a kora újkori irodalom és művelődés tudósának tiszteletére. Magától értetődött, hogy születésének századik évfordulójáról ugyancsak méltó módon igyekezzenek megemlékezni tanítványai és egykori munkatársai. Ennek a törekvésnek a jegyében került sor 2005. december 2-án a professzor egykori lakóházán elhelyezett emléktáblának a felavatására, a Bán Imre-könyvtár katalógusának kiadására, valamint a DAB-székházban rendezett centenáriumi emlékkonferenciára. Az ekkor elhangzott előadások sorát adja közre jelen kötetünk, amely azt is kellő mértékben illusztrálhatja, hogy a neves tudós életpályája mind az országos és nemzetközi tudományos életnek, mind pedig a debreceni egyetemtörténetnek szerves része, különlegesen értékes fejezete.

Bitskey István

Bevezető

Kötetünk a *Bán Imre emlékezete* című, születésének 100. évfordulóján, 2005. december 2-án, a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában tartott tudományos- és emlékkonferencia anyagát adja közre.

A konferencia első ülésszakában egykori tanítványok, kollégák visszaemlékezései hangzottak el, valamint részleteket láthattunk Bitskey István 1988 elején, Bán Imrével folytatott és filmre vett beszélgetéséből. A Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karai által rendezett fogadást követő délutáni ülésszakon a Bán Imre-életmű egyes fejezeteiről szóló tudományos előadásokat hallhattunk. A konferencián Debreczeni Attila, a Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet igazgatója és a Bölcsészettudományi Kar dékánja, majd Bitskey István elnökölt.[1]

A konferenciát megelőzően, délelőtt lelepleztük Bán Imre emléktábláját egykori lakóháza, a debreceni Püspöki palota (Hatvan u. 1/b) bejáratánál, ahol Turi Gábor, Debrecen alpolgármestere és Nagy János, egyetemünk rektora mondtak köszöntőt, illetve Csikos Sándor, Jászai Mari-díjas színművész szavalta el Bán Imre kedves versét, Arany János *Dante* című költeményét.[2]

Kötetünk első fejezetében a Bán Imre munkásságát elemző előadások tanulmány formában megírt változatait közöljük. Elsőként Bitskey Istvánnak az egykori professzor egész tudományos munkásságát áttekintő írását olvashatjuk, majd Bán Imre unokája, Peternainé Juhász Zsuzsa foglalja össze nagyapja életútját, valamint mutatja be könyvtárát.[3] A délutáni ülésszak hozzászólói közül Szörényi László, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének igazgatója Bán Imre olasz reneszánsz irodalomelmélettel kapcsolatos munkásságáról szólt, Jankovics József, az Intézet Reneszánsz Osztályának vezetője pedig a tudós barokk-kutatásairól értekezett; ezeknek a szövegeknek nem született meg az írásos változata. Bán Imre barokk-kutatásait azonban Oláh Szabolcs érinti tanulmányában, noha az egyháztörténeti-jellegű írások állnak vizsgálata középpontjában. Imre Mihálynak Bán Imre puritanizmus-képét elemző dolgozata szorosan kapcsolódik az Oláh Szabolcséhoz, mindketten jelentős, és a Bán Imre-életművön is túlmutató megfigyeléseket fogalmaznak meg a korabeli tudománypolitika szorításában működő protestantizmus-kutatás és tudósi magatartás szimulációs-disszimulációs küzdelmeivel kapcsolatban.

Sárközy Péter a dantista Bán Imréről szóló tanulmányának jóvoltából a sokoldalú tudós olasz irodalomtörténeti kutatásairól is szó esik kötetünkben. Gorilovics Tivadar írása pedig – elsősorban Bán könyvbeszerzési szokásait vizsgálva – azt tekinti át, hogy az egykori magyar-francia szakos egyetemi hallgató élete különböző korszakaiban miként tájékozódott a francia irodalomban és irodalomtörténetben.

A fejezetet Abádi Nagy Zoltán dolgozata zárja, aki a konferencián ugyan tanítványként beszélt a professzorról, a kötetünk számára írott tanulmányában viszont – folytatva a konferencia fogadásán tartott köszöntőjében mondottakat – Bán Imre dékáni munkásságát tekintette át a vonatkozó kari tanácsi jegyzőkönyvek alapján.

Gyűjteményünk második részében visszaemlékezéseket olvashatunk, elsőként Imre László írását, aki egykori kedves tanára egyetemi szemináriumainak és előadásainak atmoszféráját idézi fel. (A másik tanítvány, Görömbei András akadémikus, egyetemi tanár a konferencián ugyancsak közvetlen hangon emlékezett egykori tanárára.) Fekete Csabát ugyan hivatalosan nem tanította Bán Imre, de írásából kiderül, hogy neki mint egykori kezdő könyvtárosnak és kutatónak a tekintélyes tudású professzorral mint olvasóval való kapcsolata a tanítvány-mester viszonyhoz hasonlóan volt jellemezhető, így írása méltán kaphatott helyet a második fejezetben. Id. Fekete Károly visszaemlékezése pedig Bán Imre és a református

egyház viszonyát árnyalhatja. Ezeket az írásokat követően adjuk közre a Bán Imre-emléktábla leleplezésekor elhangzott beszédeket.

Kiadványunk harmadik részében, a *Függelék*ben teljes terjedelemben közöljük a Bán Imrével folytatott, fent említett beszélgetés szövegét. Ez a szöveg nemcsak most jelenik meg először, hanem a konferenciáig a filmet sem mutatták be.

A kötetünkben olvasható néhány tanulmány és visszaemlékezés egy-két adata és gondolata – a szövegek jellegéből adódóan – ismétlődik. Ezeket természetesen nem kívántuk megszüntetni, az írások egyediségét a szerzők által sajátos módon megválasztott szempontok garantálják. Tematikai szempontból és a Bán Imre-recepciótörténet felől nézve viszont igen jelentősnek és újszerűnek tartjuk, hogy ugyan eltérő megközelítésben, de négy írás is a professzor és a protestantizmus kapcsolatával foglalkozik (Oláh Szabolcs és Imre Mihály tanulmányai, illetve Fekete Csaba és Id. Fekete Károly visszaemlékezései).

A kötet nem csupán azért kaphat helyet a *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből* című sorozatban, mert Bán Imre intézményünk oktatója, dékánhelyettese, majd dékánja volt, és munkásságával, kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerével egyetemünket gazdagította. Hanem azért is, mert több írás új szempontokkal és adatokkal segítheti az egyetemtörténeti kutatásokat. De abban is biztosak vagyunk, hogy kiadványunk minden szövege hozzájárulhat Bán Imre emberi, pedagógusi és tudósi portréjának árnyalásához.

Fazakas Gergely Tamás

---

[1] A kötetünk szerzőire vonatkozó információkat a 86. lapon közöljük.

[2] Az emlékülést a *Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete*, az Intézetben működő *Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely*, illetve a *Debreceni Akadémiai Bizottság Nyelv- és Irodalomtudományi Bizottsága* szervezte Bitskey István vezetésével, a tudományos titkár Fazakas Gergely Tamás volt. A konferencia megrendezését az *OTKA TS 049863-as számú pályázata*, a *Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok* és a *Debreceni Akadémiai Bizottság* támogatta, az emléktáblát *Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata* finanszírozta.

[3] A konferenciára ezzel a címmel jelent meg a 4000 kötetes bibliotékáról készített katalógusa: PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa, *Bán Imre könyvtára*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005.

Tanulmányok

BITSKEY ISTVÁN

„Nem lehet a magyar irodalmat szárazon előadni"
Bán Imre emlékezete[1]

Annus mirabilis: csodálatos év – mondta az 1905-ös esztendőről szólva a Magyar Tudományos Akadémia elnöke a testület 2005. évi közgyűlésének megnyitásakor. Ebben az évben publikálta Einstein korszakalkotó felfedezéseit a relativitáselméletről, s ugyanebben az évben született József Attila is. Mindezt most örömmel egészíthetjük ki: a magyar irodalomtudomány s a debreceni egyetem egykori magyar szakos hallgatói számára az 1905-ös esztendő a fentieken kívül még azért is különlegesen emlékezetes, mert ekkor született kedves professzoruk, a reneszánsz és barokk korszak páratlan memóriájú tudósa, tanárnemzedékek nevelője, az országos és a nemzetközi tudományos élet kiemelkedő személyisége, Bán Imre. Mindazok, akik a XX. század harmadik negyedében magyar szakot végeztek Debrecenben, hallgathatták a régi korok műveltségét megelevenítő, színes előadásait, megcsodálhatták bámulatos tényismeretét nem csupán a magyar, hanem a szélesebb értelemben vett európai civilizációtörténetet illetően is.

Sok szó esik mostanában Európához tartozásunkról, a magyar kultúra nemzetközi pozícióiról, lehetőségeiről és hátrányairól, fáziskéséseiről vagy éppen rejtett értékeiről, elszalasztott esélyeiről egyaránt. Már csak ezért is időszerű most, a neves tudós születésének centenáriumán emlékét felidézni, mivel ő a szó szoros értelmében európai perspektívában gondolkodó tudós volt, s már akkor is az volt, amikor az 1950-es években a kontinenstől éppen elszigetelődésünk, elzárásunk volt a kultúrpolitika napirendjén. Bán Imre esetében az ifjúkorban megszerzett tudás, a sokoldalú képzettség azonban úrrá lett a kedvezőtlen körülményeken, ennek szükségszerű következménye volt az életpálya felívelése.

„Pezsgő élet folyt az Eötvös Collegiumban"

Bán Imrét mindenekelőtt széleskörű nyelvtudása predesztinálta a tudományos pályára. Latin tudását Egerben a középiskola alapozta meg, a német ismeretét a családból hozta, Eötvös-kollégistaként a magyar mellett a francia szakot végezte el, s ilyen alapokra építhette később kiváló olasz nyelvtudását, olykor még spanyol szövegeket is idézni tudott tanulmányaiban. Mindezen túl az ógörögben is olyan jártasságra tett szert, hogy nem ritkán hozzá fordultak a szakemberek egy-egy megfejthetetlennek látszó kifejezés magyarázatáért. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Horváth János tanítványaként tanulmányozta a magyar irodalomtörténetet, a szótárszerző Eckhardt Sándor volt a francia professzora, majd egy évet tölthetett el ösztöndíjasként Párizsban, ahol a Sorbonne és a Collège de France légkörében gyarapíthatta ismereteit, s többek között olyan neves előadókat hallgathatott, mint Joseph Bédier, a Tristán-monda nemzetközi rangú kutatója, modern feldolgozója. Mind a párizsi stúdiumokról, mind pedig az Eötvös Collegium magas követelményeiről, pezsgő szellemi életéről, szabad szellemű légköréről minden későbbi nyilatkozatában hálával és elismeréssel beszélt.

Sokoldalú és alapos képzettsége révén talán az egyik leginkább karakterisztikus vonása Bán Imre tudósi alkatának interdiszciplináris érdeklődése és figyelme. Többször nyilatkozott úgy, hogy eleinte nyelvésznek készült, a régi szövegek elemzése során adott szófejtései minden egykori szeminaristájának emlékezetesek maradnak. 1977-ben, egy interjúban mondta magáról: „Eredetileg különben majdnem nyelvész lettem, de Horváth János és Párizs döntött: végképp az irodalom felé fordultam." S noha irodalomtörténész lett, semmi sem állt tőle távolabb, mint bezárkózni saját tudományága fellegvárába. Történészek, filozófusok, teológusok, nyelvészek, folklóristák, neolatinisták, művészettörténészek és

komparatisták egyaránt szívesen látták előadásait konferenciáikon, s az olasz, francia és német nyelvű tudományos rendezvényeknek is meghívott előadója, aktív résztvevője volt. Akár előadott vagy elnökölt, akár dicsért vagy kritizált hozzászólásában, mindig élményszerű volt mondandója, átélte, érzelemmel telítette a sok évszázados szövegeket, szerzői szándékokat, művészeti alkotásokat.

Az irodalmat történeti stúdiumként szemlélte, s komplex művelődéstörténeti keretben tárgyalta. Ezen belül különösen egyháztörténeti munkássága ugyancsak jól ismert, ezzel indult pályája, Gyöngyös helytörténetében ma is alapvető fontosságúak tanulmányai, s az ottani református egyházközségi levéltárat is ő tette rendbe. Közel negyedszázados középiskolai tanársága idején kettős pillére volt munkásságának: az oktatás és a tudományos kutatás az ő számára szerves egységet alkotott. Köztudott, hogy a gyöngyösi ferences könyvtár állományát ő mentette meg az államosítás idején a szétszóratástól, ő állította szakszerű rendbe a kódexekben, ősnyomtatványokban, unikum kötetekben bővelkedő bibliotékát. „Tizenhatezer könyv fordult meg a kezemen! Ez volt az igazi iskolám az egyetemi tanársághoz" – vallotta később, a 75. születésnapján készült interjúban.

Bán Imre műveinek olvasói azt is tapasztalhatják, hogy a professzor igen alaposan ismerte a teológiatörténetet, a folklórt, a zenetörténetet (ezen belül Bartók és Kodály zenéjét), s különösen is a művészettörténetet. Reneszánsz és barokk műalkotások előtt legendás hírűekké váltak magyarázatai, egy-egy konferencia kirándulásain tudtuk, hogy érdemes a közelében maradni, mert eredeti észrevételeket hallunk tőle a megtekintett épületekről, szobrokról, a „pufók angyalkákat" röptető barokk festményekről, az aranyozott díszítésű, csavart barokk oszlopokról, amelyek azonban megkopogtatva konganak az ürességtől, jelezve ezzel is a stílus látványos, ámde felszínes dekoratív jellegét.

A sokrétű nyelvtudás és a széleskörű tudományos érdeklődés arra predesztinálta Bán Imrét, hogy a gyöngyösi középiskolai évek után az oktatás és a kutatás magasabb szintjén kamatoztathassa képességeit, így kézenfekvő megoldásnak látszott, hogy 1952-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetem meghívására ő kerüljön a debreceni egyetem Régi Magyar Irodalmi Tanszékének az élére.

Monográfia a Magyar Encyclopaedia szerzőjéről

A Gyöngyösön elkezdett tudományos munka ezután már lendületesen haladt előre. Tudósi rangját és tekintélyét elsősorban Apáczai-monográfiája (1958) alapozta meg. Ma már szinte hihetetlennek tűnik, mégis igaz: már témaválasztását is gáncsolta az akkori kultúrpolitika, s módszertanát is kritika érte. Mátrai László recenziója például előbb azt kifogásolta, hogy tudománytörténeti témáról irodalomtudós ad összefoglalást, majd pedig kijelentette, hogy a könyv nem tartozik a „marxista irodalomtudomány" kategóriájába, bár hozzátette, hogy „pozitívumai mindenképpen lépést jelentenek e magas célkitűzés irányában" (Magyar Tudomány, 1959). A filozófus itt végső soron azt a Horváth János, Klaniczay Tibor és Bán Imre által egyaránt képviselt irodalomfelfogást támadta, amely a régi korszakokban a *literatura* fogalmát a teljes írásbeliségre értette, s amely egyébként összhangban állt az irodalom adott korban érvényes önértelmezésével. Ezt utóbb a nemzetközi tudományos kutatás gyakorlata igazolta, a Bán-monográfia pedig sokkal időtállóbbnak bizonyult, mint egykori recenzensének vélekedése. Nem véletlen, hogy az Akadémiai Kiadó a könyv első megjelenése után 45 évvel második kiadását bocsátotta ki, egyrészt mert példányai mára hiánycikké váltak, másrészt mert eredményei nélkülözhetetlenek a szakma számára, a tényekre épített, előítélet nélküli előadásmód ugyanis divatos elméleteket túlélő, vitathatatlan értéknek bizonyult. Joggal hasonlította nemrég Benkő Samu professzor ácsmunkához az Apáczai-könyv előmunkálatait, minthogy ő szemtanúja volt Erdélyben Bán Imre módszeres levéltári és könyvtári építkezésének, annak a gondos és szakszerű anyaggyűjtésnek, filológiai

alapvetésnek, amely a monográfiát eredményezte. Hasonló volt Klaniczay Tibor véleménye is, aki már nem a műhelymunka, hanem az eredmény felől mérlegelve írta, hogy ez a monográfia teljességével és alaposságával a téma minden korábbi szakirodalmának megismerését fölöslegessé teszi, mivel valamennyi fontos kérdésre kitér a XVII. századi magyarországi és erdélyi – főként protestáns – művelődést illetően.

A reneszánsz és barokk vonzásában

A tudósi sokoldalúság az 1960-as évektől mutatkozott meg igazán. Már debreceni professzorként vett részt Bán Imre számos itáliai és franciaországi konferencián (Velence, Bordeaux, Tours, Fribourg és más városok univerzitásain), s egyrészt ezeknek hatása, másrészt az egyetemi előadások elméleti megalapozásának igénye fordította figyelmét a reneszánsz és barokk irodalomelmélet felé. A tudománytörténet után az ízlés, a korstílus titkai érdekelték, így született meg úttörő jellegű antológiája a barokkról, amely a jelenség évtizedes elhallgatásának és lebecsülésének vetett véget. A Gondolat Kiadó művészeti korstílusokat bemutató sorozatának a hatvanas évek elején vitathatatlan érdeme volt, hogy a sivár marxizáló szemlélettel szemben az esztétikai értékekre irányította a figyelmet, s igen sokat tett azért, hogy a magyar tudományosság felzárkózhasson a nemzetközi színvonalhoz, a magyar jelenségeket európai kontextusban láttassa. Bán Imrének egyfelől közismert barokk-kötete, másfelől az olasz reneszánsz irodalomelméletéről szóló vaskos tanulmánya tette lehetővé, hogy a magyar kutatás felfigyeljen a múlt zseniális itáliai teoretikusaira, s Tesauro, Scaligero, Castiglione, Sperone Speroni, Robortello, Minturno, Castelvetro és mások szövegművészeti fejtegetései teret kapjanak hungarológiai és komparatisztikai gondolkodásunkban egyaránt. Mert többé vagy kevésbé, közvetlenül vagy közvetve, de ismertek voltak és hatottak e szerzők gondolatai már a kora újkori Kárpát-medencében is, recepciójuk feltérképezése pedig a magyar irodalomtörténeti kutatást új adatokkal és szempontokkal gazdagította, bekapcsolta a nemzetközi kutatás vérkeringésébe.

Bán Imre a reneszánsz és barokk kor művészetelméleti gondolatait a szövegelemzések gyakorlatában is szembesítette a magyar jelenségekkel, szemináriumain ezt sokszor tapasztalhattuk. A reneszánsz kori imitációt az arisztotelizmus esztétikai kategóriájaként értelmezte, s ennek elméletéről szólva többek között Balassi–Tasso párhuzamokra hívta fel a figyelmet. Elsőként vette észre, hogy Castelletti *Amarilli*-je Tasso *Aminta* című pásztordrámája hatását mutatja, közvetve tehát Tasso hatása nem csupán Zrínyi eposza révén, hanem már korábban is, ezen az úton is eljutott Magyarországra. Utalt továbbá még a *Gerusalemme liberata* egy olyan motívumára is, amely meglepő hasonlósággal jelent meg egy Balassi-versben. Az olasz eposzban Rinaldo és Armida szerelmének ábrázolása ragadta meg Bán Imre figyelmét, s a könnyező szépséges varázslónő leírásában vélte felfedezni a síró Célia Balassi-féle leírásának mintáját, előképét. Mint megállapította: „A könnyeket hullató szép nő leírása jellegzetesen reneszánsz téma, noha az ötlet legalább Catullusig visszavezethető." S ezután Bán Imre fel is vázolta a motívum útját Catullustól Vergiliuson és Ariostón át Tassóig és Balassiig, példázva ezzel az imitációs eljárásmódot, s egyben felvillantva széleskörű világirodalmi tájékozottságát is. Hadd tegyük hozzá: ma már a motívumkutató könnyebb helyzetben van, a világháló sok segítséget ad az ilyen jellegű vizsgálatokhoz, professzorunk esetében viszont kivételesen éles memóriája, általunk sokszor megcsodált emlékezőtehetsége tárolta nagy gazdagságban az ilyenféle adatokat.

Egy további hasonló példaként Bán Imre Zrínyi-portréja említhető, amely a hatkötetes szintézisben jelent meg, egyidőben a Klaniczay-monográfia átdolgozott kiadásával (1964). Méltán hangsúlyozza Bán Imre, hogy a *Szigeti veszedelem* a külföldi minták és poétikák műfaji szabályainak alapos ismeretében keletkezett, mivel a kortársak „az eposzi technika ismert és folytonosan ismételt szabályai nélkül hősköltemény el sem tudtak képzelni". A már

említett antológiák mindegyikében szerepel Tasso eposzelméleti művének, a *Discorsi dell'arte poetica e in particolare del poema eroico* (Venezia, 1587) című fejtegetésnek a magyar fordítása, s ha az itt felvázolt szabályokat összevetjük a magyar eposszal, világosan előttünk áll a poétikai elmélet és a költői gyakorlat szoros összefüggése. Ha ezt tételesen nem is bontotta ki Bán Imre, mesteri eposzelemzése mögött jól kitapinthatóan ott áll az egész olasz arisztoteliánus költészettan és imitációelmélet elmélyült ismerete.

A másik jeles barokk költőről, Gyöngyösi Istvánról ugyancsak érzékletes képet rajzolt Bán Imre a hatkötetes szintézis lapjain. Ezt Jankovics József egyenesen áttörésnek nevezte a Gyöngyösi-kutatás történetében, minthogy a költő pályaképének megrajzolása először történt meg a nemzetközi kutatás kontextusában, az európai barokk átlagköltészet ismeretében. A magyar udvari kultúra ünnepelt költőjéről mindmáig több kérdésben is eltérnek a kutatói álláspontok, magunk itt most csak arra utalunk, hogy műveit Bán Imre semmikor nem nevezte eposznak, a műfaji megnevezést illetően nagy körültekintéssel járt el, s „történeti tárgyú elbeszélő költemények"-ről, „epikus kompozíciók"-ról beszélt, megkülönböztetve azokat a klasszikus értelemben vett, szabályos *carmen heroicum* műfajától. Ismeretes a kortársak rajongása Gyöngyösiért, a szintézisbeli portré itt is árnyaltan fogalmaz, amikor azt mondja, hogy Murány énekesében ugyan „nem csodálhatjuk a lángelme ragyogását és mélységét", azonban „a formai bravúrok barokk halmozásában mégis ő a legnagyobb mester". Az utóbbi években újból fellendült Gyöngyösi-kutatás lényegében igazolja ezt az álláspontot, amelyet az azóta előtérbe került újszerű megközelítések és nézőpontok sem tettek meghaladottá.

Noha professzorunk kutatásainak nem állott középpontjában Balassi, mégis így nyilatkozott egy alkalommal: „A magyar és az olasz reneszánsz a kedvencem: ennek hazai központja Balassi Bálint költészete." A reneszánsz költőzseniről fontos megfigyelései voltak, s emlékezetes előadásokat tartott róla. Később olvashattuk tanulmányait a „végvári trubadúrról", több alkalommal is. *Balassi Bálint platonizmusa* című írásában arra a következtetésre jutott, hogy a költő szerelemfelfogása a „kettős Venus" jegyében fogant, minthogy „idealizál, távolít, felemel, hiszen ez felel meg a valóságos helyzetnek, a lélektani igazságnak is", majd arra utal, hogy legjobb verseit „erotikus fűtöttség", „passione infernale" hatja át, s ez leginkább a késői Julia-versekben figyelhető meg. Végső következtetése szerint Balassi a XVI. századi Európa ún. „petrarkizáló platonizmusának, Itálián kívül, egyik legnagyobb költője." Azóta már nemzetközi konferenciák sora foglalkozott a petrarkizmus kérdéseivel, s nem egy helyen az idevágó francia nyelvű Bán-tanulmány beépült a nemzetközi kutatás áramába. Ő jól látta azt, hogy nyelvi elszigeteltségünk miatt a magyar költészet értékeit csakis úgy lehet bevinni az európai köztudatba, ha komparatív szemlélettel tesszük mérlegre alkotásait.

A régi évszázadoknak szinte valamennyi jelentékeny literátoráról készült tanulmány Bán Imre tollából, s noha a filológiai részleteket igen gondosan adta elő, végső soron mindig az egészre, az összefüggésekre, a kor irodalmi kontextusában történő pozíciókra irányította figyelmét. Önálló kismonográfiát szentelt a régi századok irodalomelméleti kézikönyveinek ismertetésére, számba vette a Magyarországon ismert és használt praeceptumokat és kompendiumokat, ezek révén tudott a korábbinál hitelesebb és árnyaltabb képet adni Balassi, Zrínyi, Gyöngyösi szövegeinek eredetiségéről, retorikai-poétikai értékeiről. Mélységes hittel és meggyőződéssel hangoztatta: „A magyar irodalmat a világirodalom mozgásában kell láttatni, így azonnal érdekessé válik bárki számára." Aligha tévedünk, ha azt mondjuk: éppen ebben rejlett a titka tanári szuggesztivitásának, így tudta élménnyé varázsolni óráit még olyakor is, ha nem Balassiról vagy Zrínyiről, hanem például Szkhárosi Horvát Andrásról, Otrokocsi Fóris Ferencről, Komáromi Csipkés Györgyről vagy éppen a debreceni diákköltők populáris verselményeiről beszélt.

Mert a kiemelkedő irodalmi teljesítmények elemzése mellett nem hiányoznak Bán Imre életművéből a másod- vagy harmadvonalbeli szerzőkről szóló tanulmányok sem,

Károlyi Péter és Losontzi István poétikájáról, Nyéki Vörös Mátyás *Örökkévalóság*-verséről is emlékezetes elemzéseket adott, bibliográfiája pedig számos résztanulmányt sorol fel, kevéssé ismert vagy éppen anonim kismesterek szerzeményeiről. Ő ezekben is meg tudta látni és láttatni azt, ami értékes, ami valamilyen nagyobb összefüggésben nyeri el jelentőségét. Legjobb tanulmányait maga sorolta be *Eszmék és stílusok* (1976) című kötetébe, de nem kevésbé értékesek a posztumusz válogatásban (*Költők, eszmék, korszakok*, Debrecen, 1997) kiadott írásai sem, amelyek többnyire utolsó életszakaszának tudományos termését adják közre.

A „néma barát" és a „firenzei vátesz" monográfusa

A XX. század második felében már általánossá vált az a vélemény, amely a középkorkutatást a művelődéstörténet önállósult ágának tekintette, tartalma és módszertana egyaránt speciális felkészültséget követelt, autonómiát vívott ki magának. S Bán Imrét sokoldalú képzettsége a medievisztika művelésére is alkalmassá tette, kiderült, hogy a reformáció előtti korszak irodalmának, mentalitásának és eszmevilágának is elsőrendű ismerője. A kései középkor legjelesebb magyar nyelvű írójáról, a Karthausi Névtelenről szóló kismonográfiája 1976-ban még a szakmai köröket is meglepte, mivel későbbi korok szakértőjeként tartották őt számon. Ő ismerte fel, hogy „az Érdy-kódex a magyar középkor végének egyik ritka, reánk maradt igazi *opusa*, ha szabad ezt a szót használnunk: *műegésze*", s ezt a nem teljesen evidensnek tűnő megállapítását meggyőzően sikerült is igazolnia a névtelen szerzetes vaskos kötetének tüzetes elemzésével. Teljes joggal minősítette egykori recenzense, V. Kovács Sándor ezt a könyvet módszerében mintaszerűnek, eredményeiben újat hozónak, s arra is méltán utalt, hogy ennek a munkának nemcsak filológiai, tudománytörténeti és teológiai hozama van, ugyanis mindezeken túl a kor magyar stílusának szóművészetére is új fény derül a vizsgálat révén. A bánimrei választékos stílus szép példája, amikor a „néma barát" írói karakteréről ezt írja: „anyagát átveszi az egyetemes egyházi tanításból, de mindezt saját szent gerjedelmének árjában fürdeti meg és így tolmácsolja".

Lehet, hogy ezt a jellemzést ma már, a modern szövegelméletek terminológiájával pontosabbá tehetnők, de érzékletesebben, nagyobb szuggesztivitással aligha lehetne elmondani.

Az európai középkor kultúráját tekintve Bán professzor számára közismert módon Dante jelentette az iránytűt, a tájékozódási pontot, a mércét. A firenzei költőóriás iránti érdeklődése egészen ifjú korában kezdődött: a család egyik barátjának könyvtárában pillantotta meg Babits Pokol-fordításának egy példányát, a gyermeki fantázia felizzott, s gimnazistaként már végig is olvasta a *Divina Commedia* szövegét. De ezzel nem elégedett meg, s hogy eredetiben tanulmányozhassa a poétafejedelem tercináit, az egyetemen beiratkozott Italo Siciliano olasz nyelvóráira, a későbbi velencei professzor pedig sikerrel oltotta be az olasz kultúra szeretetével. Első nagyobb Dante-tanulmánya 1961-ben jelent meg, még inkább csak az ismeretterjesztés igényével, de már a „sacro poema" iránti mélységes csodálat s egyben a nemzetközi szakirodalom alapos ismeretének jegyében. Ezt szinte évenként követték a további értekezések, egyre autentikusabb megállapításokhoz jutva el. Mivel a monumentális életmű kulcskérdéseit szisztematikusan vizsgálta, rövidesen egy nagyívű monográfia tervét fogalmazhatta meg (*Egy modern Dante-kép körvonalai*, Studia Litteraria, 1981). Ebben felvázolta azokat az alapelveket, amelyekkel „egy napjaink magyar olvasójához szóló monográfiának számolnia kell, ha ezt a több mint hétszáz éve született szellemóriást megértetni akarja."

Noha hét évvel később megjelent könyve végül is csak a szerényebb *Dante-tanulmányok* címet viseli, utalva arra, hogy a monográfia teljességét a szerzőnek még nem sikerült elérnie, mégis kirajzolódik ebből a magyar olvasók előtt egy grandiózus íróportré,

amely naprakészen hasznosította a nemzetközi szakirodalom könyvtárakra rúgó termését. Egészen a nyomdába adásig csiszolgatta, nagy odaadással egészítgette ki Bán professzor e tanulmánykötet szövegét, s amikor professzorunk legnagyobb örömére 1981-ben végre megjött a debreceni Egyetemi Könyvtárba az Enciclopedia Dantesca hét vaskos kötete, akkor régebbi szövegeit is egybevetette annak eredményeivel.

Találóan jellemezte a monografikus tanulmánykötet szép utószavának szerzője, az ifjabb italianista nemzedék egyik legfelkészültebb képviselője, Király Erzsébet a debreceni tudós és a firenzei vátesz évszázadokon átívelő szellemi kapcsolatát, amikor így vélekedett: „Magyar kutatónak Dantéről írni természetszerűleg azzal is jár, hogy nemzeti, sőt regionális, partikuláris látásmódot, neveltetést, műveltséget emel európai szintre, anélkül, hogy speciális ismertető jegyeit elveszítené. A debreceni és a protestáns kultúra neveltje és mestere Európára néz, és az univerzális-toszkán Dantéról vallott, felkutatott és elrendezett anyagát, ismereteit eredendő kultúrájának tudatában helyezi el az európai koordinátákon belül."

Mindehhez talán még azt is érdemes hozzátennünk, hogy éppen a „sacro poema" egyetemessége, szintézisjellege tette lehetővé, hogy számtalan interpretációja, olvasata létezzen, eszmeisége szinte kimeríthetetlennek mutatkozzon. A könyvtárnyi – főként olasz, német és angol – szakirodalomnak már az áttekintése is majdnem reménytelen feladat. Mint az egyik jeles olasz kutató fogalmazott: Dantéról sohasem lesznek még ketten sem egy véleményen. S Bán Imre is éppen erre utal, puritán szigorral végigvitt filológiai érvelése sem kíván mindent véglegesen megoldani, s noha több részletkérdésben régi félreértéseket tisztáz, tévhiteket cáfol meg, teszi ezt – miként az utószó szerzője írja – „anélkül, hogy eltüntetné Dante-olvasatának velünk is közölt gyönyörűségét".

Mérföldkő volt a hazai Dante-kutatásban Bán Imre munkája, olyan magyar Dante-olvasat, amely a költészet által kínált emberi önértelmezés évszázados történetébe nyújtott bepillantást, s további elmélyült tanulmányozásra ösztönzi az európai civilizáció múltjának búvárlóit. Csak reménykedhetünk benne, hogy kutatása folytatókra talál, s a *sommo poeta* szövegeinek újabb és újabb magyarázatai hozzák majd felszínre a remekműnek modern korunkra is érvényes értékeit.

A város és a professzor

Noha nem Debrecenben született, mégis debrecenivé vált Bán Imre, s erről ő maga nem kis büszkeséggel tett vallomást több esetben is. Reprezentatív tanulmánykötetének, az *Eszmék és stílusok*-nak a megjelenésekor készült vele az az interjú, amelyben a várost a régi magyar irodalom egyik legfontosabb „kirepítő fészké"-nek nevezte, Melius Juhász Pétert és Csokonait hozva fel példának. Szinte természetesnek vehető, hogy mindkettőjükről nagyszabású tanulmányt tett közzé: a neves református prédikátor *Herbárium*-ának nyelvtörténeti és művelődéstörténeti értékeire világított rá, benne látta a debreceni botanika és orvoslás első tudósát, Csokonainak pedig világirodalmi tájékozottságát mérte fel olyan tanulmányban, amely a későbbi kritikai kiadás munkálataiba épült be.

Értékszemléletének tágasságát, a legkülönfélébb szellemi teljesítmények iránti megértését példázza, hogy a Dante-rajongó, európai szemhatárú kutató a „Hortobágy mellyékének" szellemi hagyományait is kellő mértékben méltányolni tudta. Miközben az itáliai humanisták esztétikai fejtegetéseinek búvárlásába mélyedt, a helyi református szerzők puritán szellemiségéről is időtálló tanulmányokat tett közzé. A város szellemi atmoszférájáról ezeket írta: „Polgári-népi, színmagyar művelődés jellemezte a XVI–XVIII. században. Kevés ilyen városunk volt akkoriban. Nyitott volt Európa felé, noha ugyanakkor jelen volt benne a konzervativizmus is, amelyet a védekező ösztön hozott létre a XVI–XVII. században." Ennek a véleménynek megfelelően nagy kedvvel, de ugyanakkor elfogultság nélkül írt a debreceni kollégiumi diákköltészetről, amelynek legjavát Julow Viktorral együtt rendezte sajtó alá. Az

olykor nem túl emelkedett színvonalú diákpoézis szövegtengerében is meg tudta találni a gyöngyszemeket, s még Arany János kissé túlzottan szigorú ítéletével szemben is védelmezte azokat. Végeredményben példás szakszerűséggel és érzékenységgel mutatta be a debreceniségnek ezt a sajátos produktumát, amikor ezeket írta: „Nem a műköltészet népiessége ez, hanem a nép köréből származó, oda visszatérő értelmiségi tollforgatók természetes, szándékolatlan, szinte azt mondhatnók: ösztönös népiessége. Ez a magyaros, olykor paraszti kifejezésmód keveredik a klasszikus poétikai iskolázáson keresztülment költő mesterségbeli tudásának fitogtatásával, sőt a korszerű divatos ízlés, a rokokó cicomáin való kapkodással. Éppen ez adja meg különleges ízét, sutaságában is vonzó jellegzetességét."

Ma újraolvasva úgy látjuk, ez a fejtegetés a szakszerűség és az empátia, a tudományos objektivitás és a téma szeretetteljes megértése között a legjobb arányokat találta el, s ez az emelkedett mértékletesség minden téren karakterjegye volt Bán Imre munkásságának. Debrecen-élményéről, a városhoz és benne az egyetemhez fűződő szoros kapcsolatáról mégis legszebb vallomása a posztumusz tanulmánykötetében olvasható. *Számadásom Debrecennel* – ezzel a címmel jelent meg professzorunk írása 80. születésnapja alkalmából az Alföldben (1986/12). Ezt az emlékezetes visszatekintést azzal zárta, hogy semmi mást nem kér, csupán azt, hogy „szeretettel ismerjék el, életem 80 esztendejéből nem haszon nélkül töltöttem el Debrecenben több mint három évtizedet."

Ehhez – kései reflexióként – azt fűzhetjük hozzá: nem csupán a város, de az egész magyar tudományosság számára is alig túlbecsülhető értéket jelentett munkássága mind az irodalomtudomány, mind pedig a felsőoktatás és a tudományos ismeretterjesztés terén.

Kettős elkötelezettség jegyében

Bán professzor rendkívüli érdeklődést tudott kelteni szelíden vitázó, bár mindig tudós módjára érvelő előadásával. Nem csekély önérzettel említette önnön tulajdonságai között első renden az önfegyelmet és a szigorú pontosságot, büszkén vallotta: „Én mindig elraktam mindent magam után, soha nem hagytam szét semmit. Mindig tudtam, hogy melyik cédulám hol van." Hozzátehetjük: e mentalitás nélkül aligha készülhetett volna el az Apáczai- és a Dante-könyv, a tények és szövegek labirintusában csakis így lehetett megtalálni a vezérfonalat, amely egyébként valamennyi Bán Imre-értekezésben szembetűnően jelen van.

A tényszerű, filológiai ismeretanyag, a cédulákon tárolt kincs azonban soha nem vált írásaiban öncélú halmazzá, azt mindig át tudta lelkesíteni, elevenné tudta varázsolni szuverén látásmódjával, egyéni olvasatával. Ha előadásmódjának titkairól faggattuk, példás önismerete tárult fel előttünk. Egy ilyen kérdésre 1984-ben így válaszolt: „Nem lehet a magyar irodalmat szárazon előadni, annak semmi értelme nincs. Ha nem tudom érzékeltetni azt, hogy itt valóban a magyarság sorsáról, ténylegesen a lét és nemlét kérdéséről volt szó, akkor ingyen veszem fel a fizetésemet. Hozzájárul az alaptermészetem is, hogy tanítás közben egészen átalakulok. Amikor elkezdek beszélni, valami áramlás indul meg köztem és a hallgatóság között."

A professzor húsz évvel ezelőtt kimondott szavai pontosan jelölik meg életművének etikai sarkpontjait: elkötelezettség a tudomány és a nemzeti műveltség ügye iránt, de nem valamiféle önös céllal, hanem a szellemi javak közvetítésének igényével, tanári hivatástudattal, a szűkebb és tágabb közösség érdekeinek szolgálatával. Minden tőle telhetőt megtett a nemes cél érdekében, joggal idézte legutolsó kéziratának végén a propertiusi szavakat, melyek szerint a nagy célok kitűzése és vállalása már önmagában is erény. Szándékai és eredményei, tudományos teljesítménye és pedagógiai elhívatottsága, tanári szigora és szeretetre méltó egyénisége hálára és emlékezésre ösztönzi mind egykori tanítványait és munkatársait, mind pedig a Debreceni Egyetem, a város és az irodalomtörténész társadalom mindazon tagjait, akik kapcsolatban álltak vele.

Bízvást mondhatjuk, hogy Bán Imre szellemi öröksége közös kincse a nemzeti műveltség kutatóinak, tanulmányozóinak, a régmúlt évszázadok mentalitását, művészeti teljesítményeit és eszmetörténeti tanulságait megérteni kívánó modern kori értelmiségnek. Mintha csak kedvenc szerzőjének, Apáczai Csere Jánosnak intelmét fogadta volna meg, „tudományi fegyverét" egész életében nem tette le kezéből. Továbbította is mindazt, amire lehetősége adódott, tanárnemzedékek sorát tanította és nevelte pontosságra, ténytiszteletre, esztétikai érzékenységre, a hazai és az európai értékek együttes szemléletére. Emlékét nemcsak most, születésének centenáriumán érdemes felidézni, hanem a kutatás mindennapjaiban is, amikor írásait elővesszük, minthogy színes korrajzai, tartalmas szövegelemzései, ötletei és megfigyelései gyakran továbbgondolásra adnak ösztönzést. Az általa felhalmozott szellemi tőkével hasznosan sáfárkodni a jövő tudósainak adatik meg, s nemcsak Debrecenben, hanem mindenütt, ahol a magyar kultúra múltját és európai összefüggéseit vizsgálják és értéknek tartják. Erre adott mintát Bán Imre életműve, amely ma már egyfelől tudománytörténeti teljesítmény, másfelől azonban jóval több is annál: a tudósi és a tanári mentalitás egységének szimbóluma, olyan értelmiségi magatartás, amely például szolgálhat a jelen és a jövő számára egyaránt.

---

[1] A tanulmány először megjelent: Alföld, 2005/12, 49–58.

PETERNAINÉ JUHÁSZ ZSUZSA

Bán Imre életútja és könyvtára[1]

„In magnis iam voluisse sat est."

I. Családtörténet

Bán Imre 1905. december 2-án született Budapesten, a József utca 27. számú házban.[2] Édesapja, Id. Bán Imre szakképesített nyomdász, édesanyja, Kőnig Adél az egri nyomda igazgatójának, majd vezérigazgatójának, Kőnig Ferencnek a lánya híres nyomdász család sarja volt.

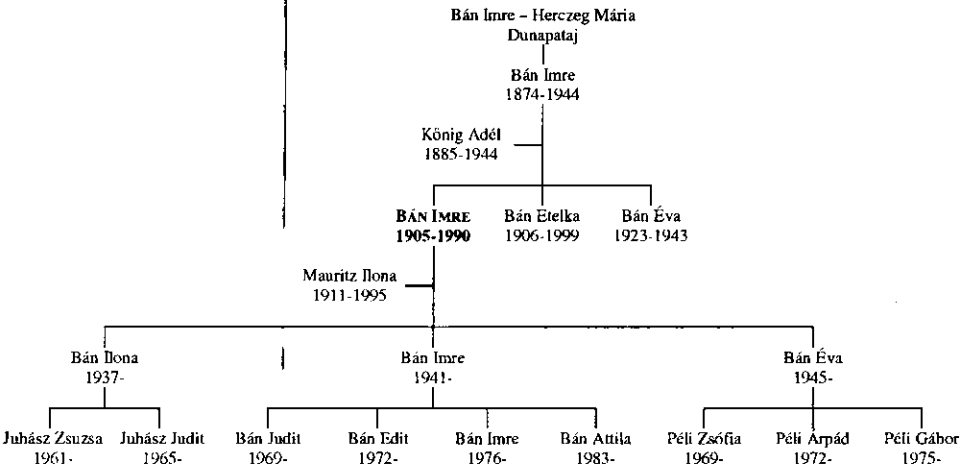

Id. Bán Imre 1874. október 20-án született az Árpád-kori településen, Dunapatajon, melynek a Bánok – a szájhagyomány szerint – a legrégibb lakosai voltak.[3] Szülei, Bán Imre és Herczeg Mária két leánygyermeknek adtak még életet, de mindkettejüket elveszítették alig egyhetes korukban. Id. Bán Imre (1874. október 20 – 1944. február 11.) és Kőnig Adél (1885. december 19 – 1944. szeptember 28.) Egerben kötöttek házasságot 1904. február 7-én. Házasságukból három gyermek született, Imre 1905. december 2-án, Etelka 1906. november 25-én és Éva 1923. szeptember 27-én.[4]

Id. Bán Imre 1930 novemberében kelt feljegyzései[5] szerint 13 évesen, 1887-ben került Mohácsra, ahol nyomdászinas lett, majd visszatérve Dunapatajra eladta a család birtokában lévő földeket, házat, s édesanyja halála után először Budapestre, majd 1914-ben, apósa kérésére Egerbe költözött feleségével és két gyermekével.[6] Először nyomdászként dolgozott az Egri Nyomda Rt-nél. Kőnig Ferenc 1936-ban, 43 évi irányítás után lemondott vezérigazgatói posztjáról. Kérésére az Rt. közgyűlése Id. Bán Imrét nevezte ki, aki 70 éves korában bekövetkezett haláláig volt a nyomda vezérigazgatója.[7] Halálával lezárulnak a családi feljegyzések a Szent Biblia utolsó lapjain.

A fiatalon elhunyt Bán Éva fényképének hátoldalán olvashatók nagyapám, Bán Imre sorai. Ezekből kiderül, hogy testvérét és szüleit alig egy év leforgása alatt veszítette el 1943 júniusa és 1944 szeptembere között. Személyes feljegyzések, egyéb családtörténeti dokumentumok hiányában gyermek- és ifjúkoráról az alábbiakat állapíthatjuk meg.

II. Bán Imre életének főbb állomásai

1. Diákévek

Az elemi iskola első két osztályát Budapesten végezte, a 3–4. osztályt pedig már Egerben. 1916–1924 között a Magyar Királyi Állami Főreáliskolában tanult, s itt érettségizett.[8] Nagy hatással voltak rá a természetrajzot, a matematikát, illetve a magyart és a latin nyelvet oktató tanárok és a „félértelmiségi" édesapa, az olvasó nyomdász, a magyar irodalom szerelmese, aki kitűnően megtanult németül valcolás közben, Goethe hatására.[9]

Eger volt a gyermek szellemi elindítója. Itt eszmélt, csodálkozott rá – nyomdász őseitől örökölve – a betű, az írott szó, a könyvek nyújtotta szépségre.[10] Itt váltak a könyvek életét meghatározó, tőle elválaszthatatlan társsá. „Már kisgyermekkorom óta szenvedélyes olvasó vagyok" – vallotta a Julow Viktorral készült interjúban.[11]

Egerben látta meg az alig kilencéves gyermek a Babits Mihály fordításában megjelent Dante-művet, a *Divina Commedia* első részét (*Pokol*). „Ezt a díszes kötetet láttam meg apám egyik újságíró-tanító barátjának könyvtárában és felötlött bennem a kérdés: Ebben mi lehet?"[12] Olvasni csak később, 1920-ban, 15 évesen kezdte el, már gimnazistaként.

Bár Eger nem volt szülővárosa, de felnevelte, befolyásolta gondolkodását, ízlését. Gyermekkorától fogva beléivódott a sejtjeibe a barokk ízlés. Szauder József így vélekedett róla 1969-ben, Rómában: „A te puritán kálvinizmusodat az egri barokk katolicizmus nagyon kellemesen temperálta."[13] Nem véletlen, hogy későbbi kutatásainak egyik centruma a barokk lett.

Egerből Budapestre vezetett Bán Imre útja, majd onnan Párizsba. 1924–1930 között új hatások érték. Elsősorban az őt oktató tudós-tanárok szerepét kell hangsúlyoznunk, akik meghatározták pályájának további alakulását.

Horváth János egyénisége, tudós alakja, a magyar klasszicizmus jegyében álló irodalmi értékrendje állt hozzá a legközelebb.[14] Szellemtörténetet, irodalomtörténetet oktatva az adatok pontosságára, a dokumentáció teljes mélységére törekedett. Filológiát Eckhardt Sándortól tanult, aki rendkívüli szigorral irányította a hallgatók figyelmét az eredeti forrásokra. Eckhardt professzor – az összehasonlító irodalomtörténet kiváló szakembere – determinálta legjobban a későbbi tudós pályáját.[15] Gombocz Zoltán bámulatos nyelvtehetségével nyűgözte le az ifjú diákot, s talán az ő hatása mutatkozik meg abban is, hogy majdnem nyelvész lett Bán Imréből. Első, nyomtatásban megjelent dolgozata a III. Finnugor Kongresszusról szól, melyért Teleki Pál kultuszminiszter levélben mondott köszönetet.[16]

A Pázmány Péter Tudományegyetemen tanára volt Sauvageot nyelvész professzor, a magyar-francia, francia-magyar szótár szerkesztője, aki francia lektorként tanított az Eötvös Collegiumban.[17] Olasztanárától, Italo Sicilianotól – aki később a velencei egyetem tanára, majd rektora lett – hallott először Dantéról olasz nyelven. Nagy szeretettel említette Zsirai Miklós nevét is, akit „úgy szerettü[n]k, hogy az ő kedvéért még oroszul is elkezdtünk tanulni".[18]

Jelentős szerepe volt ebben az időszakban az egyetemi mesterek mellett Kodály Zoltánnak is, aki korábban szintén tagja volt az Eötvös Collegiumnak. „Potyajegyei" segítségével 1924–1928 között a Zeneakadémián majd' minden Kodály és Bartók hangversenyt meghallgathatott Bán Imre, társaival együtt. Ez volt az igazi zenei nevelése, bár korábban 7 évig hegedülni is tanult. „[...] talán minden Bartók- és Kodály-taktust felismerek" – mondta a Bakó Endrével folytatott interjúban.[19]

Egyetemi éveinek meghatározó élménye – az Eötvös Collegium szellemi hatásai mellett – a művészetek, a művelődéstörténet iránti értő érdeklődés volt. Előszeretettel látogatta a budapesti Szépművészeti Múzeumot, ahol a középkori-reneszánsz gyűjteményben

gyönyörködött, s a Nemzeti Múzeum állandó történelmi kiállításait, különösen a középkor végi, XVI–XVII. századi részeket. Érdeklődése középpontjában volt az Országos Széchényi Könyvtár, amely akkor még a Nemzeti Múzeumban kapott otthont. Különösen szívesen látogatta a Régi Magyar Könyvtár részlegét.[20]

Bán Imre az 1928/29. tanévet állami ösztöndíjjal Párizsban töltötte, a Sorbonne-on. Az élettörténet újabb jelentős állomásához érkeztünk. Sorsalakító év volt ez. „[...] Horváth János és Párizs döntött. Végképp az irodalom felé fordultam" – idézi fel ezt az időszakot.[21] A család Szent Bibliájában Id. Bán Imre feljegyzése szerint 1928 októberétől 1929 júliusáig volt Bán Imre a Sorbonne hallgatója. A családi visszaemlékezések szerint Kőnig Ferenc anyagilag is támogatta unokája párizsi tanulmányait.[22]

Kiváló tanároktól hallgatott előadásokat. Chamard professzor speciális kollégiumában dolgozott, látogatta a Collège de France előadásait, ahol a legkiválóbb francia tudósok adtak elő. Tanította Bédier, a Tristan-monda újraköltője, Abel Le France, s nyelvészetből A. Meillet.[23]

Párizsban kezdett elmélyülten foglalkozni a reneszánsz kultúrával, csiszolódott francia nyelvtudása, s ebben az időszakban vásárolt olvasmányai jelzik, hogy kiváló ismerője volt a francia klasszikus és század eleji irodalomnak. „Vigyázó szemünket csakugyan Párizsra vetettük, különösen mi, Eötvös-kollégisták, akik szinte hivatalból képviseltük a francia szellemet."[24]

Diákkori könyvtárának közel 250 francia nyelvű, Párizsban kiadott kötetének egy részét nagy valószínűséggel a Sorbonne diákjaként vásárolta. Még párizsi diákként járt Londonban és Belgiumban, s egy évvel korábban Bécsben is.

Párizsból hazatérve, a Pázmány Péter Tudományegyetem végzős hallgatójaként 1930. április 28-án letette a „tanári vizsgát a budapesti mintagimnáziumban", s 1930 szeptemberében kinevezték helyettes tanárrá a Gyöngyösi Állami Koháry István Reálgimnáziumba.[25]

1931. augusztus 19-én nősült meg. Mauritz Ilonát, a bükkaranyosi református lelkész középső lányát vette feleségül. Három gyermekük született: Ilona 1937-ben, Imre 1941-ben és Éva 1945-ben.

2. A szolgálat évei

A diákévek után a „szolgálat" évei következnek, a tanári, nevelői munka, amelyet Bán Imre a legjobb önkifejtésnek tartott. Humanistaként, a gondolati és formai szépség hódolójaként oktatott, átörökítve mindazt, amit Eötvös-kollégistaként ő kapott neves professzoraitól. 22 éven át volt középiskolai tanár Gyöngyösön, az Állami Koháry István Reálgimnáziumban[26].

1940-ben már felkészült, érett kutatóként vizsgálta a XVII. század irodalmát, stílus- és eszmetörténetét.

A tudományos dolgozatoknál jelentősebbnek tartotta a gyöngyösi református egyházközség levéltárának, majd 1947–48-ban a városi levéltárnak a rendezését. Legnagyobb érdemének a ferences könyvtár gyűjteményének megóvását s szakszerű helyreállítását tekinthetjük. 1950–1952 között ő volt a gazdája a könyvtárnak. „[...] Gorkijjal szólva – nekem ott voltak az egyetemeim a gyöngyösi ferencrendi könyvtárban. [...] Mert én ott mindent megismertem, amit már az egyetemen hasznosítani tudtam. Egy kis túlzással vagy tréfásan azt is tudom mondani, hogy a gyöngyösi ferencrendi könyvtárban lettem egyetemi tanár."[27]

A tudós-tanár hivatalos városi levéltáros, iskolai könyvtáros, tanfelügyelő és igazgatóhelyettes, majd az 1940-es évektől az *Egyháztörténet* című folyóirat szerkesztője és munkatársa is volt. 1949-ben hívta meg Klaniczay Tibor az újjáalakuló Magyar Irodalomtörténeti Társulat Régi Magyar Irodalmi Munkaközösségébe.[28]

1952-ben Juhász Géza meghívására lett Bán Imre a KLTE oktatója. Először 1937-ben járt Debrecenben, a Nyári Egyetem olasz tanfolyamán. 1958-ban megjelent az Apáczai-monográfia, amelyet hosszú kutatómunka, két havi kolozsvári tanulmányút előzött meg.

Bán Imre munkássága szerteágazó volt és enciklopédikus. „Minden korszakra vonatkozó vizsgálódásaimat legtöbbször egy-egy központ köré sikerült szerveznem."[29] A középkori kutatások centrumában Dante állt.

Történelmi, irodalmi vonatkozásban igyekezett megismerni az itáliai, majd a magyar középkor nagy egyéniségeit. A Karthausi Névtelent kismonográfiában mutatta be. Tervei közt szerepelt a középkor világirodalmát bemutató monográfia „A középkor szellemi élete" címmel. Ez a munka sajnos soha nem készülhetett el.[30]

A Régi Magyar Irodalmi Munkaközösség tagjaként a XVII. század kutatása volt a területe, a régi protestáns irodalom története.

Egyetemi tanárként Bán Imre irodalomelméletet is oktatott. Így kezdett el érdeklődni a régi irodalomelmélet iránt. Történeti filológusnak tartotta magát, a kultúrtörténet, szellemtörténet vonzotta. Vizsgálta a latinitas és az imitatio jegyében fejlődő európai, illetve magyar reneszánsz és barokk irodalmat, Apáczai kartezianizmusát, az angol puritánus etika magyarországi hatásait, az arisztotelizmus újjáéledését, Balassi platonizmusát.[31]

Módszere – a komparatisztika – már 1952-ben képessé tette az európai összefüggések feltárására. Régi magyar poétikákkal és retorikákkal foglalkozott.[32] Stílustörténeti kutatásai – ahogy Julow Viktor fogalmaz – úttörő jelentőségűek voltak.[33] Egyéni stílus és korstílus összefüggéseinek vizsgálata, Balassi stílusa és a magyar barokk stíluskérdései, nemzetközi összefüggései álltak kutatásai középpontjában.[34] *Eszmék és stílusok* címmel jelentek meg e témában írott tanulmányai az Akadémiai Kiadó gondozásában, 1976-ban.

Bán Imre Debrecenben vált országos és nemzetközi hírű tudóssá. Hosszú út vezetett idáig Egerből, Budapesten, Párizson, Gyöngyösön át. Hatalmas tartalékokat halmozott fel, a reneszánsz kor emberére jellemző tudással és tudásvággyal.[35] Tudásszomja hasonlóan intenzív közlésvággyal párosult. Jelzik ezt tanulmányai, s az ismeretterjesztés terén végzett társadalmi, kultúrpolitikai munkássága. Az ismeretterjesztő munka mindig „gyönyörűséget okozott", bár a tudományos élet berkeiben nem élvezett igazi megbecsülést.[36] 1953-ban a TIT helyi szervezetének volt alapító tagja, majd alelnöke. A megyei irodalmi szakosztályt vezette. 1958-tól tagja lett a Tudományos Minősítő Bizottságnak (TMB) is. Lektorálások, recenziók, opponensi vélemények gyakran vették el az idejét saját kutatásaitól. Emellett 25 éven át volt elnöke a Múzeumbaráti Körnek. A múzeum, a képzőművészetek iránti szeretete hozta ezt magával. A Déri Múzeum Balogh István, majd Dankó Imre vezetése alatt tudományos műhely volt, s gazdag tárháza irodalmi, irodalomtörténeti kutatásoknak, ahogy szellemi műhely volt Debrecen két híres könyvtára, az egyetemi és kollégiumi könyvtár is. Nem egy tudományos eredmény anyagát köszönhette ezeknek a gyűjteményeknek. Erasmus levelezése például sokáig csak az egyetemi könyvtárban volt olvasható Magyarországon.[37]

III. Bán Imre és a könyvek

Diákkorában, majd a későbbiekben is rendszeres könyvtárlátogató volt Bán Imre, de valamennyi találkozását a könyvekkel mégsem mutatja, nem is mutathatja könyvtára.

Könyveit, amelyek szerteágazó érdeklődésének lenyomatai, a szépség iránti vonzódás, a gyermekkorból hozott, nyomdász ősöktől örökölt könyvszeretet válogatta. Bán Imre ízlésvilágát, tartózkodó, szemérmes lényét, emberségét leginkább a képzőművészeti albumok és könyvek tükrözik. A babitsi eszme, a sok nyelven tudó, a görög-római eszmeiséget követő ember, a hellenizmus értékrendjét tükröző élet eszménye meghatározta egyéniségét. Benne láthatjuk, miként a görög szobrokban, a minden szempontból egységes embert. A tökéletesség, szépség, a harmónia utáni vágy, az egyensúly eszméje távol tartott tőle mindent,

ami rút. Minden esetben felemelte szavát az erőszakkal szemben, a rút, trágár kifejezéseket senkitől sem fogadta el. A szimmetria rendezett embere volt, precíz, pedáns.

Tudományos világába, mely igen zárt világ volt, nem kívánt elrejtőzni, s „vak dióként dióba zárva lenni". Élete végéig baráti szálak fűzték híres debreceni anatómus- és bőrgyógyász professzorokhoz, matematikusokhoz. Nemcsak irodalmár, de kiváló nyelvművelő is volt.

1. A könyvtár kialakulása

Az első könyveknek az Egri Nyomda Rt. épületében lévő szülői ház adott otthont. 1930-tól Gyöngyösön, a Hanák Kolos téri (később Rákosi tér) családi házban, majd Debrecenben, a Püspöki palotában bővült tovább a könyvtár állománya.[38]

Három szakaszt különíthetünk el, ha a könyvtár kialakulását próbáljuk nyomon követni. A diákkori könyvtár 1916–1930 között született meg, majd a gyöngyösi években (1930–1952) bővült, a középiskolai tanár táguló, mélyülő érdeklődési köre szerint. Végül a debreceni egyetemi tanár s nemzetközi hírű kutató 1952–1990 között vásárolt könyveivel lett teljes a magángyűjtemény.

456 mű még a diákkori gyűjtemény része. Három csoportra oszthatók az 1930 előtt beszerzett könyvek:

Az első könyvek a *családi könyvtár* részei lehettek korábban. Olvasmányai szülei kiváló irodalmi ízlését is tükrözik. Az első darab Petőfi összes költeményei (Athenaeum, 1890) 1916-ban kerül a birtokába. Egyik, 1918-ban kézhez kapott könyvébe bejegyezte: „Őrizze ez a könyv nagyatyám emlékét!" Ez a mű egy 1808-ban, Debrecenben, Csáthy György nyomtatásában és Diószegi Sámuel kiadásában megjelent munka, melyet bizonyosan a dunapataji dédapa, Bán Imre hagyatékából mentett meg Id. Bán Imre, amikor, eladva az atyai házat, Pestre költözött.

A könyvek másik csoportjába sorolhatóak az *ajándékba kapott* művek. 13 évesen még ifjúsági regényt, de két évvel később már Dantét kap ajándékba. Tanárai is ajándékoznak neki könyveket.

Bán Imre első könyveinek harmadik, legnagyobb csoportjába a *vásárolt könyvek* sorolhatóak. Már 1920-ban tudatos könyvgyűjtőnek nevezhetjük.

2. Beszerzési szokások

Bán Imre könyveiben gyerekkorától fogva találhatunk bejegyzéseket, melyek a beszerzés körülményére utalnak. Feltüntette a címlapon vagy előzéklapon, honnan, kitől származik a könyv, az ajándékozó nevét is jelölte. Ha hagyatékból vásárolt, felírta a könyvtár volt tulajdonosának a nevét.

Már első könyveibe bejegyezte tollal a nevét, a beszerzés helyét és dátumát. Később ex librist is ragasztott a borító belső oldalára. A 3654 mű közül 546-ban található ex libris, amely valószínűleg egy ügyes kezű egri nyomdász munkája lehetett. Középiskolai tanárként egy darabig még jelölte a dátumot a neve alatt, majd ezt is elhagyva csak a nevét írta be a címlapra, azt is ceruzával. Ezt a szokását élete végéig megtartotta. Nagyon kevés az olyan könyve, amelyből hiányzik az aláírása.

Diákkorában főleg olcsó, fűzött könyveket, sorozatokat vásárolt. Amikor már anyagilag függetlenebbé vált, s önálló keresettel rendelkezett, díszkötésben vagy vászonkötésben is megvette ugyanazt a művet.

Későbbi beszerzési, könyvvásárlási szokásairól néhány megmaradt számla, postai utalvány birtokában tudunk következtetést levonni. A családi visszaemlékezések szerint a könyvtár jelentős részét képezik a saját beszerzésű, illetve az ajándékba kapott könyvek. Ki

kell emelni a dedikált köteteket is! A legtöbb *dedikált könyvet* irodalomtörténész kollégáitól, barátaitól, volt tanítványaitól kapta, de költők, írók is dedikálták számára műveiket: Álljon itt három példa a sok közül:

„Bán Imre professzor úrnak, az egykori tanítvány és kolléga nem szűnő tiszteletével és szeretetével: Imre László Debrecen, 988. XII. 16."

„Bán Imre Bátyámnak a megkezdett Dante-munkát küldöm szeretettel Weöres Sándor"

„Bán Imre bátyáméknak kolozsvári emlékül igaz szeretettel Kányádi Sándor Kolozsvár 1977. nov. 7."

Antikváriumokban diákkorától fogva vásárolt Bán Imre, de más forrásai is voltak, ahonnan gyűjteményét gyarapíthatta. Hagyatékok, családi könyvtárak árverésén kerülhetett a birtokába az Orczy-Westphalen Wildburg könyvtár néhány darabja 1939-ben, vagy gróf Károlyi Sándor könyvtárának kötetei.

A könyvek jelentős részét közvetlenül, főleg helyi könyvesboltokban vásárolta. Erről tanúskodnak a számlák, melyek sok esetben a könyvekben őrződtek meg.

Bán Imre tudatosan, tervszerűen építette könyvtárát, figyelemmel követte a hazai és külföldi, főleg a francia, német és olasz szakirodalmat. Nemcsak tanulmányútjai során vásárolta a külhoni szakirodalmat, hanem állandó kapcsolatot tartott tudományos intézetekkel, magánszemélyekkel.

3. A könyvtár rétegei

Hagyományos dokumentumtípusokon belül találhatóak a könyvtárban kéziratok, levelek és nyomtatott dokumentumok. A 4135 könyv mellett 89-féle időszaki kiadvány (folyóiratok, évkönyvek) gazdagítja a gyűjteményt. Nem hagyományos dokumentumok közül említést érdemelnek a fényképek és a komolyzenei lemezek.

A közel négyezer kötetes könyvtár 30%-a *szépirodalom*, a 3654-ből 1118 kötet. Ebből *magyar irodalmi* alkotás 584, s a további 534-ből *eredeti nyelvű irodalom* 246 mű. Bán Imre eredetiben olvasott franciául (152 db), németül (38 db), latinul (36 db), olaszul (18db), angolul (5 db) és ógörögül is (2 db). Található még a könyvek között román nyelvű szépirodalmi alkotás is (4 db).

a.) *Angol nyelven* olvasta Longfellow verseit, Oscar Wilde *The happy prince and other tales* c. művét, Shakespeare *Viharát* és szonettjeit.

b.) A 152 *francia nyelvű*, nagyrészt Párizsban, a Sorbonne diákjaként vásárolt szépirodalmi mű közül a legkedveltebb írók: Balzac, Baudelaire, Flaubert, Hugo, Maupassant, Mérimée, Molière, Proust, Racine, Rousseau, Stendhal, Verlaine és Voltaire voltak.

c.) *Olasz nyelven* Ariosto, Dante, Gatti, Goldoni, Leopardi, Machiavelli, Petrarca, Tasso etc. műveit olvasta. Az *Isteni Színjáték* tizennyolcféle kiadásváltozata található meg a könyvtárban (5 olasz, 11 magyar, 2 német).

d.) *Ógörög nyelven* az *Antigonét* és az *Odüsszeiát*, *latinul* az ókori klasszikusokat, Cicerót, Horatiust, Liviust, Lucretiust, Ovidiust, Tacitust, Vergiliust, etc.

e.) *Németül* Goethe 16, Heine 12, Lessing 6 kötetes összkiadását a berlini Weichert kiadásában, illetve Felix Salten, Schiller, Thomas Mann műveit olvasta.

A magyar irodalom klasszikusai közül ki kell emelnünk

a.) Janus Pannonius, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi, Mikes összes művei mellett Kazinczy Ferenc 23 kötetes levelezését és munkáit, Arany János összes munkáit öt kötetben, amelyet a Franklin Társulat adott ki, s amelyet egyetlen olvasmányként vitt magával a légópincébe a II. világháborús támadások idején,
b.) a *sorozatban* megjelent művek közül pl. az Erdélyi Szépmíves Céh díszkiadásainak 20 kötetét.

Az *ismeretközlő irodalom* 2536 műve közül a legfontosabb témakörök, melyek kirajzolják Bán Imre legkedvesebb tudományterületeit s főbb érdeklődési köreit is:

a.) Irodalomelmélet, irodalomtörténet (999 mű)
b.) Történelem, helytörténet (327 mű)
c.) Képzőművészet (318 mű)
d.) Vallás, egyháztörténet (115 mű)
e.) Nyelvtudomány (112 mű)
f.) Útikönyvek, útleírások (88 mű)
g.) Pedagógia, iskolatörténet (81 mű)
h.) Zene (74 mű)
i.) Filozófia (71 mű)
j.) Könyvészet, könyvtörténet (43 mű)
k.) Kézikönyvek, bibliográfiák (31 mű)
l.) Színház, film (14 mű)

a.) Irodalomelmélet, irodalomtörténet (999 mű)

Az első irodalomelméleti, poétikai munka Arisztotelész *Poetikája* 1920-ban került a birtokába. A Dantéról szóló irodalmat tudatosan gyűjtötte. 1922-ben hozzájutott Honti Rezső *Dante* c. monográfiájához. Radó Antal Dantéról szóló kismonográfiáját már diákkorában élesen bírálta marginális jegyzeteiben.

b.) Történelem, helytörténet (327 mű)

A helytörténeti tárgyú munkák mutatják érdeklődését mindenkori lakóhelyének és környékének múltja iránt is (pl. Debrecen, Eger, Gyöngyös, Hajdúszoboszló).
A történelmi, művelődéstörténeti tárgyú sorozatok jelzik a szellemi mozgalmak, a forrásirodalom, a hasonmás kiadások iránti értő érdeklődést, pl. *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (1–12. kötet).

c.) Képzőművészet (318 mű)

Bán Imre ízlésvilágát, tartózkodó, szemérmes lényét képzőművészeti albumai tükrözik. A tökéletesség, szépség, a harmónia utáni vágy, az egyensúly, a szimmetria rendezett embere volt, precíz, pedáns. Az első képzőművészeti tárgyú könyvet 1920-ban vásárolta, Rubensről, majd gyűjteni kezdte

– a művészéletrajzokat,
– az antik és a modern művészeteket bemutató tanulmánykötetet,

– a képzőművészeti albumokat,
– a múzeumi katalógusokat, amelyek térképként is szolgálnak. Bárhol járt, akár Budapesten, Párizsban, Brüsszelben, Münchenben, mindenütt ellátogatott a leghíresebb múzeumokba.

d.) Vallás, egyháztörténet (115 mű)

Első vallástörténeti könyvei Dunapatajról származnak, az atyai-nagyatyai könyvtárból, pl. Diószegi Sámuel prédikációs kötete, az *Erköltsi tanítások prédikátziókban*, amely 1808-ban, Debrecenben Csáthy György nyomtatásában jelent meg, s amelybe bejegyezte: „Őrizze ez a könyv nagyatyám emlékét!" 1927-ben került a birtokába A *Missale Romanum*, a Római misekönyv, amely az eredeti római kiadás alapján Velencében jelent meg 1823-ban.

e.) Nyelvtudomány (112 mű)

Görög, latin, német, francia, angol, orosz, illetve IDO nyelvkönyvek, szótárok, valamint összefoglaló nyelvészeti munkák, nyelvhelyességi, nyelvtörténeti, hangtani kérdésekkel foglalkozó írások találhatóak könyvei között. Kötődését a nyelvészethez érzékelteti Lőrincze Lajos egyik dedikációja:
„Bán Imrének szeretettel, mert szereti a nyelvészeket, de még jobban a magyar nyelvet. Lőrincze Lajos Debrecen, 1969. júl. 25."

f.) Könyvészet (43 mű)

Közismert volt könyvtörténeti, könyvtártörténeti érdeklődése. Ezt jelzik a könyvtörténeti, nyomdászattörténeti művek, könyvművészek, könyvkészítő mesterek életéről szóló írások (Erdélyi János, Lengyel Lajos, Szántó Tibor, Misztótfalusi Kis Miklós), Kner Imre, Haiman György írásai, olvasástörténeti művek és a forráskutatáshoz elengedhetetlen segédkönyvek:

– *Régi Magyarországi Nyomtatványok (1473–1635)*,
– *Régi Magyar Prózai Emlékek*,
– *Régi Magyar Költők Tára*,
– Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*ának 3 kötete (1879–1896).

4. Olvasói szokások

a.) Bejegyzések

Bán Imre első könyveiben is láthatóak voltak már ceruzás bejegyzései, marginális jegyzetei.[39] Élete végéig jellemző volt rá a könyvek utolsó oldalára való jegyzetelés. Itt tüntette fel az illető szerzővel kapcsolatos bibliográfiai utalásokat is.

A számára különösen fontos könyvekbe részletesebb bejegyzéseket is ír. Megkapó példája ennek Kemény Zsigmond *A rajongók* c. regényébe 1924-ben írt néhány sora: „1924. június 16-án délelőtt érettségi vizsgálatomon magyar irodalmi tételemet – Báró Kemény Zsigmond és a magyar regény – a Rajongók alapján fejtettem ki." Az utolsó lapon: „Először olvastam 1923 nyarán. Az első jegyzetek 1924 nyarán készültek."

Újabb vizsgálatot igényelne marginális jegyzeteinek feltárása, a lapszélekre írott megjegyzéseinek, aláhúzott mondatok mellé írt gondolatainak összegyűjtése és elemzése.

b.) Megjelölések, egyéb jegyzetek

Középiskolai, majd egyetemi tanárként már jóval kevesebb szöveges bejegyzést találhatunk könyveiben.

Egyszerű jelöléseket használt, leginkább hibajavításra, figyelemfelkeltésre. A nyomdai hibákat a szövegben apró ceruzavonással vagy perjellel jelezte, s fölé vagy a margóra írta a helyes betűt vagy szót. A lapszélen használta még a következő írásjeleket: ?, !, _. A ^ figyelemfelkeltő jelet akkor tette ki a lapszélre, ha egy gondolatot kívánt megjelölni. Ezt a jelet használta verseskötetekben, főként tartalomjegyzékekben, de a számára fontos versek mellett is. Egyéb esetekben aláhúzta a sorokat.

Jegyzeteket külön lapon betéve is találunk a könyvekben. Leginkább egy-két mondatos utalásokat, bibliográfiai hivatkozásokat, az olvasott szerző neve mellett az oldalszámot és a dokumentum rövidített adatait láthatjuk.

5. A Bán Imre könyvtára című katalógusról[40]

1996 őszén készült el az első egyszerűsített címleírás a könyvekről, majd két év múlva indult meg a szakszerű feldolgozás. Először a diákkori könyvtár katalógusa és annak elemzése született meg, majd később a teljes könyvtáré is.

Az elsődleges rendezési elv a téma, azon belül a nyelvi bontás volt, a másodlagos a művek címe szerinti betűrend. A *bibliográfiai leírások* a nemzetközi szabvány és az MSZ 3424 magyar szabvány szellemében készültek. Minden bibliográfiai leírásban szerepeltettem a dokumentum *tételszámát* és *helyrajzi számát*; feltüntettem, ha a könyvben ex libris vagy marginális jegyzet található. A könyvekbe írt dedikációk szövegét, illetve Bán Imre által bejegyzett vásárlási helyszínt és dátumot, valamint a kézjegyét minden esetben közöltem.

6. A könyvtár utóélete

16. éve nem lakja már Bán Imre a Hatvan utcai lakás szobáit, de szellemét őrzik könyvei, a szinte érintetlenül hagyott könyvtár. Bán Imre könyvgyűjtői tevékenységéről, a könyvtárakhoz való viszonyáról nemcsak magángyűjteménye tanúskodik. Szellemi öröksége műveiben és tanítványaiban él tovább. Oktatói munkája során átadta diákjainak könyvészeti ismereteit, beavatva őket az irodalomtudomány tájékoztatási segédleteibe. Könyv- és könyvtárhasználatra szoktatott és nevelt, hallgatóiba oltva egy életre a nyomdász családtól örökölt könyvszeretetet.

A könyvek közül néhány darabot választott ki a család, de, híven Bán Imre akaratához, az örökösök egyben tartják a könyvtárat.

Nagy álom válik valóra, ha Bán Imre akaratához híven könyveit a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár különgyűjteményeként ismerhetik meg az értő kutatók. Debrecen városa, de az egész magyar művelődésügy számára időszerű feladat lenne hasonló tudós-könyvtárak, magángyűjtemények feltárása, méltó elhelyezése, s hozzáférhetővé tétele az érdeklődő kutatók részére.

---

[1] A tanulmány alapjául szolgáló munka: PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa, *Bán Imre könyvtára*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005. (A továbbiakban: PETERNAINÉ JUHÁSZ 2005.)

[2] A családi Biblia (*Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Pest, Heckenast Gusztáv, 1857.) előzéklapjain és utolsó oldalain található feljegyzések szolgáltak forrásként. (A továbbiakban: *Családi Biblia*.)

[3] Uo.

[4] SZECSKÓ Károly, *Adalékok Bán Imre gyöngyösi éveihez = Mátrai tanulmányok*, Gyöngyös, 1995, 291. (A továbbiakban: SZECSKÓ 1995.)

[5] *Családi Biblia*.

[6] SZECSKÓ 1995, 293.
[7] ANTALÓCZI Lajos, *Az Egri Nyomda Rt. Története, 1893–1949*, Eger, Heves Megyei Levéltár, 1986, 39.
[8] SZECSKÓ 1995, 293.
[9] BAKÓ Endre, *„Azzal foglakozom, amit legjobban szeretek". Látogatás a hetvenöt éves Bán Imrénél*, Hajdú-Bihari Napló, 1980. dec. 7, 7. (A továbbiakban: BAKÓ 1980.)
[10] NAGY János, *A közéleti tudós. Tisztelgés a nyolcvanéves Bán Imre előtt*, Hajdú-Bihari Napló, 1985. nov. 30., 7.
[11] *Irodalomtudósaink fóruma. Bán Imrével beszélget JULOW Viktor*, Jelenkor, 1978/4, 363. (A továbbiakban: JULOW 1978.)
[12] MAGYARI Imre, *Portrévázlat Bán Imréről*, Egyetemi Élet, 1977. március 3, [7]. (A továbbiakban MAGYARI 1977.)
[13] BITSKEY István et al., *„Az érzékeny lelket csak önfegyelemmel lehet a cél irányába terelni." Beszélgetés Bán Imrével*, Alföld, 1985/12, 42–49. (A továbbiakban: BITSKEY 1985.)
[14] JULOW 1978, 363.
[15] Uo.
[16] BAKÓ 1980, 7. (Az említett Teleki levelet a magánirattárban eddigi kutatásaim során nem találtam meg.)
[17] CZ. FARKAS Mária, *Sauvageot professzor könyvtára*, Magyar Nyelv, 1997/4, 493–495.
[18] BITSKEY 1985, 44.
[19] BAKÓ 1980, 7.
[20] DANKÓ Imre, *Bán Imre és a múzeumügy*, Múzeumi Kurír, 1990/10, 24–27.
[21] MAGYARI 1977, [7].
[22] SZECSKÓ 1995, 293.
[23] MAGYARI 1977, [7].
[24] *Bán Imrével beszélget Bitskey István*, magánarchívum, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Oktatástechnikai Központjának felvétele, 1988. Nyomtatásban l. jelen kötetben: 72–85, az idézet: 74. (A továbbiakban: BITSKEY 1988/2006.)
[25] Családi Biblia (Feltételezhető, hogy Id. Bán Imre a Trefort Utcai Gyakorló Gimnáziumra gondol, amikor a mintagimnáziumot említi. Erre utal Bán Imre egyik nyilatkozata is, ld. BAKÓ 1980, 7.)
[26] Ma Berze Nagy János Gimnázium.
[27] BITSKEY 1988/2006, 79.
[28] BAKÓ 1980, 7.
[29] BÁN Imre, *„In magnis iam voluisse sat est" (A „doctor honoris causa" köszönetének szavai)* = UŐ, *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 325. (A továbbiakban: BÁN 1997.)
[30] Bán Imre könyvtárában megtalálható minden tudományos publikációjának kézirata. Felmerül a lehetősége annak, hogy előkerül az említett középkori jegyzetanyag, amelynek kiadása megfontolandó.
[31] JULOW 1978, 366.
[32] Ld.: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1974 (Irodalomelméleti füzetek, 72).
[33] JULOW 1978, 365.
[34] KISÉRY Pál, *Tudósaink. Interjú Dr. Bán Imre egyetemi tanárral*, Hajdú-Bihari Napló, 1972. április 6., 5.
[35] KILIÁN István, *Bán Imre (1905-1990)*, Irodalomtörténet, 1992/1, 175.
[36] BÁN Imre, *Számadásom Debrecennel* = BÁN 1997, 323.
[37] Uo., 321.
[38] Pontos adataink még nincsenek arról, hogy Gyöngyösön mekkora lehetett a könyvtár, de azt tudjuk a korábbi vizsgálatokból, hogy Debrecenben 1952 után 1785 kötetet vásárolt Bán Imre. Ez a jelenlegi könyvtár 51%-át teszi ki.
[39] Például a Babits fordította Dante *Commediájában* (Bp., Révai, é. n.) az utolsó lapon ceruzás bejegyzés Dante útjáról 1300 nagycsütörtöktől nagyszombatig, valamint Olaszország államainak felsorolása.
[40] PETERNAINÉ JUHÁSZ 2005.

OLÁH SZABOLCS

Az egyháztörténet-írás rejtőzködő programja (Bán Imre tudósi szerepei 1941 és 1956 között)

Ritka kéziratokat rejtő levéltárak, egyházi könyvgyűjtemények, nyugat-európai és hazai nemzeti vagy egyetemi könyvtárak, magányos olvasásra alkalmasan berendezett magánkönyvtár – az olvasásnak ezek a *földrajzi helyei* is befolyásolják az olvasást. Ám Bán Imre olvasmányait és olvasásait az *időben* legalább ennyire meghatározta az is, hogy milyen szakintézményhez kötődött hivatásos olvasói munkája. Publikációi többé-kevésbé elkülöníthető *szerepkörökhöz* kötődnek: részben eltérő szempontokat érvényesítve olvasott egyháztörténészként, irodalomtörténészként és az irodalomelmélet történeti kutatójaként. Egzisztenciális és szaktudományos önképét szabadon alakíthatta ki budapesti egyetemi évei alatt (1924–1930), az Eötvös Collegium szellemi közegében és a Sorbonne hallgatójaként, majd Gyöngyösön az Állami Koháry István Reálgimnázium tanáraként 1930 szeptemberétől és az 1940-es évek első felében az *Egyháztörténet* munkatársaként: a képzési- és művelődési eszményeknek akkor megtapasztalt gazdagsága, szabadsága és változatossága 1947 után Bán Imre pályáján többé már soha nem lehetett jelen. A gyöngyösi tudományos gyűjtemények (református egyházközség levéltára, városi levéltár, ferences könyvtár) helyreállítójaként, rendszerezőjeként és államegőrzőjeként (1947–1952), az 1949-ben újjáalakult Magyar Irodalomtörténeti Társulat Régi Magyar Irodalmi Munkaközösségének tagjaként, majd 1952-től a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem oktatójaként egyaránt kényszerűen számolnia kellett azzal, hogy a tudósi, a tanári és nevelési munka ideológiailag ellenőrzött és szabadságában végletesen korlátozott volt. A korábbi egyháztörténeti tárgyú írásaiban a hitvalló ember szempontját a megértés és a tárgykezelés alapjává tevő Bán Imre irodalomtudósként az 1950-es években nyilvánvalóan körülményes védekező technikák kifejlesztésére szorult, ha szakmai elbeszélésében túl kívánt lépni a pártállami ideológiát kiszolgáló új kánon szövegeinek tudománypolitikai határozatokban előírt értelmezésein. Az aligha leküzdhető nehézséget szemléltesse az alábbi példa! A felvilágosodás vallásfilozófiáját hitvédelmi szempontból cáfoló Teleki József gróf *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* című 1760-as irata a svájci, holland, francia protestáns, de a katolikus irodalmi körökben is feltűnést keltett. Címzettje, a „nagy ellenfél" már a Telekivel később levelezésben álló Rousseau értelmezése szerint is feltehetőleg egyenesen Voltaire lehetett. A magyar gróf ifjúkori útinaplójának franciaországi részleteit franciául kiadó Tolnai Gábor 1943-ban a címzést különösnek tartotta; szerinte „komikus", hogy egy ismeretlen magyar ifjú ellenfelet lásson a világhírű Voltaire személyében, s konzervatív eszméit védelmezve kívánjon vele megküzdeni. Bán Imre az *Egyháztörténet* lapjain bírálatot írt Tolnai kiadásáról. Teleki vállalkozásában nem komikus vonást látott, hanem „a hívő ember szent bátorsága" ragadta meg, s magatartásában nem a konzervatív hajlandóságot, hanem „a komolyan hívő lelket" hangsúlyozta.[1]

I.

Az *Egyháztörténet* munkatársaként Bán Imre közleményei és könyvbírálatai 1943 és 1945 között a szakfolyóirat természetéből adódóan *egyháztörténeti* szempontokat érvényesítenek, folyvást hangsúlyozva az ebből a távlatból adódó tematikus szűkítések termékeny kényszerítő erejét. Az idő tájt írt munkái arról tanúskodnak, hogy ha egy konvenció határai világosak, akkor a hozzájuk való szerződésszerű igazodás performatív ereje a tárgykibontás és az értékképzés tekintetében nyilvánvalóan haszon jár. Szakbírálatainak alapvető *értékelő* szempontja, hogy vajon a mindenkori vizsgált munka szerzője hajlandó volt-e érvényesíteni a

modernség előtti történeti valóság megértésében és értelmezésében a vallásos élet, az egyházi intézmények és a felekezetiség beható ismeretét. „Kötelességszerűen fokozott figyelmet kell fordítani régibb történetünk vallási vonatkozásaira" – írja Mályusz Elemér magyar történettudományi összefoglaló munkája kapcsán –, hiszen „ezek nélkül nagyon keveset tudunk az életnek akkor igen lényeges részéről".[2] A vallási motívumok államelméleti és politikai jelentőségét emeli ki Bán Imre akkor is, amikor Benda Kálmán nemzetjellemtani szempontú korrajzát bírálja Bocskai István fejedelemről. Számon kéri, hogy Benda csak „kompozíciójának megfelelő mértékben érinti a vallásügyeket", ám „nem adja a bécsi békét előkészítő tárgyalások tüzetes elemzését is, a vallási kérdés döntő kiemelésével".[3] A bírálat lényege az eltérő narratívák összevetése: a történész másképpen látja el cselekménnyel történelmi elbeszélését, mint az egyháztörténész. Bán Imre felvázolja a hiányolt egyháztörténeti *elemzés* távlatát: a történetírótól olyan feladat elvégzését várja el, ami *a mai korszerű diszkurzív történetírásban* került újra egyre inkább előtérbe – nevezetesen azt, hogy a politikai események alakulásáról *a közéleti diskurzus nyelvi-retorikai vizsgálata közben* adjon értékelést. Világosan meghatározza a tennivalókat: „az adatok próbakövén megvizsgálni, s utána nyomozni annak, hogy az országgyűlési tárgyalások stilisztikájában előforduló türelmi nyilatkozatok miképpen öltöttek testet a hétköznapi élet viszonyai között. Kétségtelen, hogy Bocskai reálpolitikus egyénisége a felekezeti hovatartozásra nem sok ügyet vetett. Más kérdés azonban, hogy nem érvényesültek-e, sokszor döntő módon, református szempontok az államelmélet mindennapi, mondjuk közigazgatási gyakorlatában".[4] A feladat ennyire pontos kijelölésére Bán Imrének azért van módja, mert a hiányolt szempontot már érvényesítette egy 1941-ben megjelent tanulmányában (*A gyöngyösi templomper Bocskai István korában*). Ez egyike az első nagyobb jelentőségű munkáinak. A gyöngyösi templomper történetét elbeszélve világossá teszi az olvasó számára, hogy a híres „türelmi" döntés retorikája és politikai jelentése között különbség van: „mint e korszakban mindig és mindenütt a vallásos meggyőződés a politikai erő karjára támaszkodva lép elő és igyekszik a maga igazát érvényesíteni".[5] Az egyháztörténeti érdekű és az országgyűlési tárgyalás stilisztikáját is szem előtt tartó elemzésből kiderül: csupán a felekezeti türelem anakronizmusa nyilvánul meg abban a téves nézetben, hogy a katolikus félnek kedvezett volna az 1606 áprilisában Kassán összeült országgyűlés XI. artikulusába felvett végzés, melyet Bocskai fejedelem valláspolitikai türelmességének mintapéldájaként szokás emlegetni.[6] A döntés legalább annyira az országgyűlést is befolyásolni képes, többségében protestáns és erősen református prédikátorok *eredménye* a felekezeti vitában, mint amennyire a katolikus országgyűlési kisebbségnek tett rendi és uralkodói *engedmény* is, amit ráadásul a gyöngyösi viszonyokban *tájékozatlan* protestáns rendek többsége erdélyi szellemű „türelmi" gesztusként értékelhetett. Bán Imre a levéltári aprómunka eredményeire támaszkodva az egyedi események közötti kapcsolatokat három narratívába is belefoglalja. Protestáns szemszögből nézve a templomper története arról szól, hogy Bocskai „ünnepélyes pátense ellenére sem tudta lelkes gyöngyösi híveinek a kilátásba helyezett előnyöket megszerezni". A peres eljárásba többször is beleavatkozó török hatóságok perspektívájából szemlélve az események sorozata azt a jelentést ölti magára, hogy „a török meg akarta mutatni, ki az úr Gyöngyösön". A gyöngyösi katolikusoknak egy 1607-ből származó, a protestáns családfők számát (52) a katolikusok javára (728) erősen csökkentő összeírása alapján viszont az események hozzáigazíthatók egy olyan történetforma követelményeihez is, amely „a protestáns követelések túlzott voltát és a katolikus fél engedékeny magatartását" bizonyítja.[7]

Kerekes György monográfiáját Kassa város és Bethlen Gábor fejedelem viszonyáról azért bírálja, mert a szerzőt „Bethlen kassai tartózkodásainak anyagi-gazdasági és legfeljebb társadalmi keretei érdeklik", viszont „kevéssé kötik le a kornak szellemi mozgalmai".[8] Bán Imre a gazdaság- és politikatörténeti vizsgálódás mellett a történetírótól elvárja az iskolai, egyházi, felekezeti és művelődési viszonyok részletezését is; az egykor megtörténtet „a maga

szellemi valóságában" akkor közvetítheti a történész, ha a történetírói munka eredményeképpen az adatokat egységes szellemi-vallási képpé „kikerekítve" jeleníti meg. Ez a bírálat is világossá teszi, hogy Bán Imre a kora újkorra vonatkozó *történelmi elbeszélés* megalkotása közben lényegi szerepet juttatott azoknak a *diszkurzív különbségeknek*, melyek – a modern történészt többnyire zavarba ejtve – akkor kerülnek elő, amikor az egykori közszereplők egyházpolitikai érdekeiknek megfelelően megnyilatkozásaikban elleplezik valódi felekezeti-hitvallási meggyőződésüket. Annak az okát, hogy a politikatörténész Kerekes György „inkább csak az adatok tükrében, de nem a maga szellemi valóságban látja" Alvinczi Péter jelentőségét, Bán Imre abban látja, hogy a bírált szerző „nem vizsgálja meg a Bethlen-korabeli Kassa felekezeti viszonyait". Tévedés Alvinczit pusztán egyes kijelentései vagy tettei alapján lutheránusnak tartani. Igaz ugyan, hogy Kassán aláírta az ágostai hitvallást, s megengedő volt a nem üdvértékű kérdésekben (ezért Kanizsai Pálfi János rá is ragasztotta az „ostyás" gúnynevet). Ám Alvinczi az úrvacsoratan vitás kérdéseiben Kálvin mellett Bullinger zürichi hitvallására hivatkozik, viszont nem Brenz tisztán lutheránus tanítására. Nagy hiba, ha a történész nem ismeri az általa tárgyalt prédikátor különnemű nyilatkozatait a szentségek ügyében, s ezért aztán leegyszerűsít egy (a korban egyébként nem is szokatlanul) összetett teológiai álláspontot. Félrevezető az is, ha a történetíró a XVI. és XVII. század fordulóján egyszerűen „kálvinistának" minősít minden református mozzanatot, s „lutheránusnak" nevezi azt, aki vonakodik egyértelműen elfogadni a „kálvini" megjelölést. Bán Imre arra figyelmezteti a történetírót, hogy egyoldalú, csak a felvilágosult történelmi tapasztalatban elképzelhető értékhierarchiát kényszerít rá a kora újkor valóságára, ha a vallásfelekezeti diskurzus bonyolult viszonyait eltünteti, feloldja néhány általánosító adatban. Az ilyen narráció ugyanis a vallási diskurzus nyilvánosságképző performatív erejét figyelmen kívül hagyja, a felekezetiséget csupán *szempontként* reprezentálja a meghatározónak tekintett autonóm politikai diskurzuson *belül*.[9] A bírálat szerint ez a téves felfogás vezethetett oda, hogy Kerekes György csodálkozik azon a feltűnően erős politikai befolyáson, melyet az általa lutheránusnak vélt Alvinczi gyakorolhatott az öntudatos kálvinista Bocskai és Bethlen közvetlen környezetére. A politikai és a felekezeti diskurzus hibás elkülönítéséből (és a kettő közötti szinekdochikus viszony tételezéséből) adódó téves következtetés az is, hogy a modern történetíró az öntudatos kálvinista Bethlen „vallási felvilágosodottságáról" és a protestáns konfessziók egyesítésén munkálkodó *irénikus* prédikátorról beszél.[10]

II.

Az egyháztörténeti szempont érvényesítése, ennek szorgalmazása Bán Imre munkáiban ekkortájt jól körvonalazható *intézményes* célt követ. Üdvözli Mályusz Elemér *tudománypolitikai* törekvéseit, maga is *integratív* történetszemlélet és hermeneutika jegyében gondolkodik. Középiskolai tanárként írt bírálataiban az egyetemi bölcsészettudományi képzés intézményes keretein töpreng: az egyházjogi tanszékek mintájára az egyháztörténetet a bölcsészeti karon látná szívesen az irodalomtörténettel, a művelődéstörténettel és a művészettörténettel együttműködve. Az egyháztörténetet úgy fogja fel, mint ami ekkor még nem pozitív nagyságrend, hanem csak a tájékozódásban megmutatkozó alakzata a történeti értelemképzésnek. Mályusz Elemért idézve írja: arra, „hogy végre kialakuljon a hőn óhajtott újabb kutatási irány", „csak akkor nyílik alkalom, ha a tárgyat fejtegetve, tehát egyháztörténeti jellegű kollégiumot tartva jelöljük meg a problémákat, amelyre viszont magunk is csak munka közben lettünk, lehettünk figyelmesek".[11] Az 1958-as *Apáczai Csere János*-monográfia is e szemléletnek köszönhetően jön majd létre: Bán Imre a tárgy „sokoldalú megvilágításához jelentékeny méretű történelmi apparátust" fog mozgósítani, s majd akkor is vállalja „a vele járó filozófiai és tudománytörténeti részletmunkát".[12] Csakhogy 1958-ban sajnos már csak Bán Imre *egyéni* tudományos pályájának keretei között van – ott is csak

korlátozott – távlata egy ilyen tudományelméleti felfogásnak. Ezt jelzi az is, hogy az 1957-ben írt előszó az 1940-es évek elején még „egyháztörténeti" jelzővel megnevezett integratív kutatói programot a politikai-ideológiai ellenőrzés kényszerének engedelmeskedve immár „irodalomtörténeti" szempontúnak hívja, s ráadásul – a megnevezés szintjén mindenképpen – erősen szűkíti a vállalható feladatokat.[13] Ám ekkora hol vannak már azok a körülmények, amelyek a program *intézményi* összefüggéseit a II. világháború előtti hazai szellemi életben még lehetővé tették! A pártideológia és a tudományos élet pártállami „mecenatúrája" az életvalóság értelmezése helyett egy primitív rajzolatú társadalmi utópia sugalmazását tette követelménnyé: minden erejét arra összpontosította, hogy a társadalmi valóságban a struktúrák sokszínűségét, párbeszédét saját belső természete ellenében korlátozza. A szociális kommunikáció hazai formáira valószínűleg még az új évezred elején is sokáig fog torzulásokat kényszeríteni az, hogy a magyar társadalom fejlődése az előző rendszer évtizedeiben nem saját viszonyainak megfelelően volt – felülről (kívülről) – irányítva. Az egyetemi bölcsészképzésben és az irodalomtudományban is éppen csak elkezdtek megmutatkozni azok a nyelvi és mentális szinkronizációs mechanizmusok, médiumok, melyek révén a szaktudományos elbeszélésbe integrálni lehet a kultúraalkotás technikai, antropológiai, vallási, beszédművészeti, politikai összetevőit.

Hangsúlyozandó, hogy Bán Imre – jóllehet stratégiai okokból körülményeskedő narrációt megvalósítva – a pártideológiával szembekerülve is vállalta, hogy számol a felekezeti hitvallás és a politikai önértelmezés kora újkori kölcsönösségének egzisztenciális, antropológiai és diszkurzív következményeivel, holott a hivatalos ideológia a történetírótól megkövetelte az állam és az egyház szempontjainak elvi szétválasztását, s a hitéleti megfontolásokban rögtön gazdasági tényezők közvetlen hatását akarta látni. Bán Imre nem volt hajlandó az 1950-es években *irodalomtörténészként* meghazudtolni a hitvallási alapjait az 1930-as és 1940-es években kialakított *egyháztörténészi* szemléletének. A puritánizmus hazai kezdeteiről szólva a források alapján arra figyelmezteti a szaktudósokat 1954-ben, hogy a presbitérium felállításában az egyházi és a világi főhatóság *közös* támogatását Medgyesi Pál *elvileg* szorgalmazta: „ez az elv számára nemcsak politikai mérlegelés eredménye, hanem őszinte vallásos meggyőződés tárgya is volt".[14] Makkai László 1952-es könyvéről, mely a történelmi materializmus módszereivel társadalmi összefüggésben közelít a hazai puritánizmus témájához, Bán Imre hosszú bírálatot ír az *Irodalomtörténet*ben, s megjeleníti a monográfiából helyrehozhatatlanul hiányzó teológiai, hitvallási és egzisztenciális szempontokat: „Hogy Medgyesi Pál milyen őszinte vallásos meggyőződéssel képviselte a presbitérium ügyét, ezt szépen bizonyítják késői prédikációinak egyes részletei. Az 1657 után Erdélyre szakadó nyomorúságokban önmaga igazolását látta, s úgy érezte, hogy e csapások a vezetők bűnei miatt szakadtak a magyarságra".[15] Klaniczay Tibornak azt tanácsolja 1954-es Zrínyi-monográfiája kapcsán, hogy a politikatörténeti koncepcióik kidolgozásakor érdemes figyelembe venni a hazai reformáció történelemszemléletének wittenbergi gyökereit. Kathona Géza 1943-as teológiai tanulmányára utal, ez ugyanis világossá tette, hogy Luther és Melanchthon apokaliptikus történelemképe szerint a kereszt árnyékában élő hitvalló ember és a politikus szempontjai elválaszthatatlanok.[16]

A bölcsésztudományok *kultúratudományi* szempontú integrációja 1949 után lehetetlenné vált, ma viszont – megváltozott feltételek között – újra esedékes lett. Ma az irodalomtudós egyre inkább elveszti munkája körvonalait, s számot kell vetnie a kommunikációelmélet, a nyilvánosságelmélet, a médiaelmélet, a kultúratudományok kérdéseivel, fogalmi kereteivel. E tudományok képlékenyek, diszkurzív technikáik tudományok közötti területeken működnek. Főkképp az jelent kihívást, hogy itt a kérdésfeltevés középpontjában nem a szerzőhöz köthető egyes műalkotás szövegműve áll, hanem a kultúra szövege, a diskurzust felépítő nyelvi cselekvések, azaz a kultúraalkotás performatív természete. Képzeljük el, hogy a magyar szak ma aktuális újrafogalmazásának

kényszerítő munkájában milyen jelentékeny segítségünkre lehetne az a korszerű integratív hermeneutikai meggyőződés, amely az 1940-es években Bán Imre egyháztörténeti szempontú írásaiban munkált!

III.

A szellemi élet ideológiai irányítása Bán Imrét arra kényszerítette, hogy olvasmányait és tudományos tevékenységét részben átrendezze, a lehetőségekhez szabja. Tudományos- és élettapasztalata, az 1920-as és 1930-as évek képzési, kulturálódási körülményei között kialakított nagyszerű műveltsége arra mindenesetre képessé tette, hogy tudományos önértelmezésével összhangba hozható kérdésirányok mentén bontakoztassa ki egyetemi oktatói és hivatásos irodalomtudósi pályáját az 1950-es évek elejétől kezdve. Állást kapott a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében; a státusz betöltése nyilvánvalóan megkövetelte, hogy ideológiai elvárásoknak és intézményszervezési funkcióknak eleget tegyen.[17] Kétségtelen, hogy a korábbi évtizedben megkezdett, általa az „egyháztörténet-írás" integratív fogalmával megjelölt program leginkább izgalmas és összetett, ugyanis egzisztenciális értelemben vett és mélyen átélt teológiai-hitvallási szempontjait *ki kellett iktatnia* szakmai beszédmódjából (vagy legalább is nagyon erősen *disszimulálnia* kellett azokat a megnyilatkozásaiban). Ma úgy tűnik föl, hogy ez a kényszerű törlés vagy elleplezés a korábbi írásaihoz képest meglehetősen gyengítette irodalomtudósi munkáinak személyes átéltségét. Ettől kezdve írásaiban gyakoriakká váltak az általánosítások, alulfogalmazások, súlypontáthelyező körülírások, félbehagyások. Nagyon jellegzetes eljárása az 1950-es évek során írt irodalomtörténeti kritikáiban, hogy *hiányérzetét* – főképpen akkor, ha a bírált munkából vészesen kimaradtak vagy torzítva jelentek meg a felekezeti hitvallás és az egyháztörténet szempontjai – az *elhagyás* retorikus gondolatalakzataiból (*percursio, praeteritio*) hasznot húzva teszi szóvá. Röviden felsorol tényeket, fogalmakat, melyeknek mindegyike tüzetesebb kidolgozást érdemelne, hangsúlyozza, hogy az elmarasztalt szerző a felsoroltaknál jóval fontosabb tárgyakat fejtett ki, ám az említés által mégis ráirányítja a figyelmet az elhagyottakra.[18] Írásainak egy-egy izgalmas gondolatmenete ott torkollik gnómikus összegzésbe, ahol az olvasó a tételes következtetéseket várná. Tanulmányainak bibliográfiája arról tanúskodik, hogy a kifejtett szövegelemzéstől egészen az 1970-es évekig tartózkodik.

A „körülírás" vagy az „elleplezés" retorikája nyilvánvalóan nem lehetett önmagában életképes, amikor a kényszerek közepette felvállalt szaktudósi szerepében Bán Imrének *igazodnia* kellett az ideológiai előírásokhoz, melyeket az Irodalomtörténet („tudományunk első marxista folyóirata") és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (1951-től) forgalmaztak.[19] Noha az ilyen programiratok készítői – sokan közülük egészen fiatalon – szinte „szédítő" kifutási lehetőségekhez jutottak, sok pályatársától eltérően Bán Imre nem vállalkozott ideológiai programírásra.[20] Számára az *alkalmazkodás* szaktudományosan is védhető-érvelhető módját egy, akár „szerencsésnek" is mondható *látszólagos egybeesés* kínálta. Az tudniillik, hogy a társadalomtörténeti kifejtést elutasító szellemtörténeti tudományértelmezés kritikája már korábbi munkáiban is meghatározó volt. Így Bán Imrének *tudományos* meggyőződésből és *szimulatív* módon egyaránt lehetősége nyílt támaszkodnia erre az érvkészletre akkor is, amikor a hivatalos tudománypolitika erőszakosan alakította a szaktudományosan képviselhető kérdésirányokat, s a szabad válaszadás helyett a politikai gazdaságtanban megalapozott társadalmi-történelmi elemzésre épülő magyarázatokat erőltette.

Az 1950-es évek irodalomtörténeti dolgozatainak szakmai elbeszélését a korábbi évtizedek munkáihoz tehát a *szellemtörténeti* és a *pozitivista* irány kritikája köthette. Az 1940-es évek egyháztörténeti írásaiban a szellemtörténeti módszer bírálatát a népiségtörténet, az

intézménytörténet és a művelődéstörténet *integratív* alkalmazásával hajtotta végre.[21] Akkor a kritika célpontja a történelem életgyakorlatának semlegesítése volt. Aki az állandó változásban a maradandót keresi, az megkíméli magát a történelmi távlatú megértés fáradalmaitól. 1954-ben ugyanezt a bírálati szempontot érvényesítette Bán Imre a történeti toposzkutatás kezdeményezőjével, a bonni Ernst Robert Curtius professzorral szemben. Az 1948-as *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* az antik örökség folyamatosságát emelte a legmagasabb eszménnyé. Curtius módszerét „a szellemtörténet zavaros konstrukcióinak elutasítása is jellemzi", ellensúlyt „a formai elemek gazdag összefüggéseinek pontos feltárása" teremt. A bírálat arra vonatkozott, hogy Curtius az európai irodalom formai állandóit feltárva nem vállalja a mítoszteremtés társadalmi gyökereinek bemutatását: „mond-e valamit számunkra az olyan európai irodalomtörténet, amely csak a formai összefüggéseket világítja meg, s ügyet sem vet az európai embert mozgató nagy eszmékre s az őket meghatározó társadalmi fejlődésre?"[22] Ennél a kifogásnál azonban sokkal jelentősebb volt Bán Imre írásában az elfogadás gesztusa.[23]

Legátfogóbb jelentőségére nézve Curtius munkássága politikai cselekvés volt: az 1930-as és 1940-es évek Németországában uralomra jutott új barbárság és totális szellemi terror helyébe az európai kultúra humanista méltóságát állítja. A történeti topika és metaforika rendszerének és készletének átalakításon alapuló továbbvitele, ahogyan azt Curtius felvázolta, az irodalomtudósi önértelmezés és a történeti megértés egy lehetséges példáját kínálta Bán Imre számára az itthon kötelezővé tett *történelmi materializmus* célképzetes fejlődéselve helyett. A szóművészet kompetencia elvű történeti szemlélete a *pozitivista hatáskeresés* elutasítására is lehetőséget adott: a nagy költők legtöbbnyire nem szövegeket vesznek át, hanem a toposzok és képzetek több évszázados formatárából hasznosítanak egyet és mást, szabadon alakítva, teremtő módon továbbfejlesztve. Curtius könyvéből a *historista stílustörténet* kritikája is átvehetőnek ígérkezett. Ez a kritika azon alapult, hogy a klasszikus ókor retorikája nemcsak közhelyeit és költői képeit adta tovább a latin középkornak és a humanizmusnak, hanem a stílusfajták és az antik beszédnemek (törvényszéki, tanácsadó és bemutató) rendszerébe tartozó beszédtípusok (velük együtt az alkalmi beszédhelyzetek s a nekik megfelelő technikai fogások) egyaránt átmentek a későbbi szónoki és költői gyakorlatba. Így tehát az olyan ízlés- és stílusjelenség is, mint a *barokk*, kitűnően magyarázható a klasszikus hagyomány továbbalakításával: a virtuóz formális fogások készlete, a díszítményül szolgáló nyelvi-stilisztikai formakincs már az ókorban felbukkan, így ezek *használatát* tévedés csak a barokknak tulajdonítani. Inkább a klasszikus tropológia funkcióváltáson alapuló *eltúlzását*, elfajulását, kihegyezését jelölheti a manierizmus vagy a barokk fogalma. Csak hamis művészettörténeti rendszerező-kényszer folytán lehet a stilisztikai eljárásokat elválasztani kétezer éves előtörténetüktől, és minden történeti bizonyítékkal szemben a spanyol vagy a német barokk önálló termékeként tüntetni fel.[24] Curtius példáit és eredményeit Bán Imre rendre arra használja az 1954 körül írt irodalomtörténeti szakkritikáiban, hogy emlékeztesse irodalomtörténész pályatársait azokra a tévedésekre, melyek a célelvű történelmi materializmus érvényesítéséből adódnak. Így például Klaniczay Tibort arra figyelmezteti, hogy a *Szigeti veszedelem*ben a keresztény és mitológiai elemek szinkretizmusa egyáltalán nem ellenkezik a katolikus dogmával. Curtius könyvének Dante-elemzéseire hivatkozva bizonyítja, hogy „az antik és a keresztyén [!] példák párhuzamos idézése Zrínyi idejében közel másfél évezredes állandó költői gyakorlat", így általa az eposzban nem is jelenhetnek meg „a deizmus felé előremutató szabadgondolkodásnak csírái", ahogyan azt „a költő eszmei-politikai tudatosodásának folyamatát" megrajzoló Klaniczay szeretné.[25]

Ma már nagyon körültekintőnek kell lennünk, nehogy alábecsüljük annak a jelentőségét, hogy Bán Imre a *történetiségnek* a retorikatörténeti toposzkutatás Curtius által kínált fogalmát irodalomtudósként akkor juttatta érvényre, amikor a hazai

irodalomtudományban a történeti gondolkodásnak egészen más előjelű változata vált hivatalossá: a fejlődés elvére alapozott történelmi materializmus. Az *Irodalomtörténet* 1950-es évfolyamának 4. számában *Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk fő feladatai* címmel Bóka László átszellemült kiáltványban közölte a hivatalos álláspontot a nyelvnek a szociális érintkezésben betöltött szerepéről. Hangsúlyozta, hogy a *régi irodalom* értékelésében is a *fejlődés elvét* kell érvényre juttatni; az értékes műben a nyelv „annak az eszmevilágnak kifejezője, mely a demokratizmus különböző fokozatain keresztül a szocializmus felé halad".[26] Ennek megfelelően például Szenci Molnár Albert „működésének haladó jelentőségét" Tolnai Gábor 1954-ben (kimondottan Klaniczay Tibor egyetemi jegyzetének alapvetését követve) abban pillanthatta meg, hogy Molnár minden műve a magyar nyelv polgárosodásáért vívott harc szolgálatában állt: „az ő életműve lesz a század elején az egyetlen, ami következetesen kapcsolódik az előzményekhez, és nagy teljesítményeivel építően előremutat a közvetlen és a távolabbi jövő felé".[27] Eszmei tartalom és nyelvi forma elválaszthatatlanságának sztálini tanításából kiindulva Tolnai Gábor magabiztosan megmutatta, hogy Szenci Molnár zsoltárfordításai miként tükrözték a kor fejlődési-forradalmi célját: a zsoltárfordító „egyéni mondanivalója közösségi mondanivaló, a mezővárosi parasztpolgárság mondanivalója" lett.[28]

Nem érdemes elhallgatni, hogy 1950-ben, az *Irodalomtörténet* ugyanazon számában, melyben Bóka László a sztálini nyelvfelfogásból levezethető irodalomtörténet-írási elveket ismertette, Bán Imre a *Gentis felicitas* szerzőjéről a kötelezővé tett materialista fejlődéselvhez *igazodva* írt áttekintést: „a kor legjobbjainak adott olyan eszmei fegyvereket, amelyek hozzájárultak a felvilágosodás előkészítéséhez".[29] Ám a vállalkozás merészsége se maradjon észrevétlenségben: Comenius politikaelméleti eszménye (a rendezett társadalmi viszonyok között élő művelt nép) és apokalyptikus prófétai víziók szövegkörnyezetében formálódó retorikája méltatásban részesül, holott a történetiség uralkodó elve rossz helyezési értéket adott a humanizmus latin nyelvű irodalmának: védekeznie kellett azzal a váddal szemben, hogy megkísérelt „egy fiktív »latin Európába« egy »virtuális Magyarországot« telepíteni".[30] Comenius apológiája így arra is példa, hogy az 1940-es évekre kiérlelt, kidolgozott kérdésirányokat Bán Imre miként *igazította hozzá* a pártállamban kötelező szakzsargonhoz és történelemszemlélethez.

IV.

1956-ban a *Filológiai Közlöny* lapjain Bán Imre új irodalomtudományos programot jelölt ki a maga számára, amikor a Centro Internazionale di Studi Umanistici 3. kongresszusának (Velence, 1954. június 15–18.) anyagát ismertette. Ez a nagyon fontos tanulmány a *Retorica e barocco* (1955) címen Rómában megjelent kötet összefoglalása. Bán Imre a *stílustörténet* tartományába helyezi át tudományos tevékenységének súlypontját: „az irodalmi ízlés és stílus problémáinak komoly dokumentációra épülő, alapos vizsgálatával irodalomtörténetünk még jórészt adós".[31] A stílustörténeti alapú korszakolás iránt újraéledt figyelem hazai jeleként értékelte a Magyar Irodalomtörténeti Társaság barokk-vitáját (Sárospatak, 1956. május 24.). A velencei barokk kongresszusról szóló írás is a „szellemtörténeti módszer túlzásai és légvárai" ellen lépett fel. Kritikája azt a szemléletet célozta, melynek keretei között „külsőleges jegyek alapján, szinte erőszakosan" aggatnak rá egy stílusminősítést „az emberi művelődéstörténet legkülönbözőbb korszakainak legváltozatosabb jelenségeire". Bán Imre „barokk imperializmusnak" nevezte az „örök-barokk"-szemléletet. De szóhasználatától távolságot is tart; hiszen azt írja: „jobb híján, torz kifejezéssel". Egyrészt aligha félreérthető a szóhasználat *funkcionalitása*: biztonságosan, jól felismerhetően *felidézi* az ideologikus értekező nyelvben kötelező szerkezetek egy csoportját, s így a szóválasztás már a puszta szóhangzás fizikai szintjén is *példázza*, hogy megfelel a hivatalos elvárásnak. Ám a

szóhasználat azt *konnotálja*, hogy jelentése meglehetősen „üres". Ez a stílus tehát kényszerű megfelelés egy erőszakolt magatartásnak, de az is világos, hogy Bán Imre az értekező nyelvének csak nagyon vékonyka sávján volt hajlandó végrehajtani a zsargon modorszerű imitálását. Ez persze nehezen ellenőrizhető.

Ez a programadó írás a történeti stíluskutatást a nemzetközi tudományosság korszerű távlataihoz kötötte hozzá. Ettől kezdve Bán Imre számára az irodalomtudományos munka legáltalánosabb módszerét egy milánói egyetemi tanár, Guido Morpurgo Tagliabue nézetei kínálják az *arisztotelizmus* és a *barokk* kapcsolatáról. A követendő módszer az ízlés és a kultúra önmagáról adott nézeteinek vizsgálata lesz a korstílus fogalmának újragondolása jegyében. Bán Imre a *barokk*-kutatásában azt a hermeneutikai elvet juttatja érvényre, hogy az elemzés kiindulási alapjaként meg kell találni a *korabeli esztétikai nézetrendszert* (így például a barokkban a „logikai" és „irodalmi" arisztotelizmust), amely a kor művészi gyakorlatában minden továbbit meghatároz. A következő évtizedekben az irodalomelmélet korabeli kézikönyveinek vizsgálatát végzi el. A kikövetkeztetett kompetencia függvényében a kész irodalmi tárgy ismertetőjegyeiként azonosít retorikai és poétikai struktúrákat, majd ezeket a leírás objektivációjából visszafordítja az egykori készültség jellegének meghatározási folyamatába.[32] Bán Imre elemzési hermeneutikája ennek értelmében szétválasztja a szöveg által meghatározott (a mindenkori befogadóra ténylegesen tett) hatást és a szerző és címzettje közötti (előírásokkal irányított, ellenőrzött szándékon alapuló) közlést. „Nem szabad összezavarni két kérdést: mit mond a műalkotás nekünk, ma? és mit akart mondani a saját korának? – A módszer nyilvánvalóan akkor helyes, ha a kor esztétikai nézeteinek alapos vizsgálatával közeledik a kérdés lényegéhez."[33]

A kompetencia-elvű megközelítés szakmai elbeszélése többnyire nem jeleníti meg egy olyan olvasó szempontjait is, aki egy alkalmi szituáció konkrét befogadási tapasztalatában végezhetné el a világszemlélet újraalkotását. Az egykor megvalósult olvasásokat is annak megfelelően értékeli, hogy a kompetenciából milyen mértékben és módon részesedtek. Az irodalmi valóság történeti tapasztalatát az illetékesség készségelvű szempontja olyan *fenomenalizáció* kereteibe szorítja be, amely elsősorban a rendszerkövetés, a rendszertől való szintagmatikus eltérés és a rendszerkorrekció vonatkozásában engedi leolvasni és értelmezni a már késznek tekintett jelenségeket. Ez a fenomenológia viszont a kiválasztó távlatalkotásnak éppen azokat a sávjait korlátozza, ahol az érzékelés során a forma fokozatos kitöltődése rajzolhatná ki a jelentésképződés irányvonalait, s a leolvasott struktúrák a leírás objektivációjából visszaíródhatnának a szöveg tapasztalatának folyamatába. Talán megkockáztatható az állítás: ez a meglehetősen tartózkodó, védekező, a megértő alanyt az előre nem láthatónak *ki nem szolgáltató* megértéselmélet mintha számolna azzal, hogy a pártállami ideológiához való kényszerű igazodás bármely módja belerögzíti a gondolkodás szabadságát a hatalom által előre meghatározott helyzetekbe. Akkor is, ha a megértés alanya tévesen szabadnak vélné megértési helyzetét. Bán Imre nem volt a naiv illúziók embere.

---

[1] „A magyar protestáns egyháztörténet-írást közelről kell, hogy érdekelje Teleki József alakja. Teleki László és Ráday Eszter fia, *Ráday Pál unokája* buzgó és öntudatos református volt. Útinaplójában éppen az az érdekes, hogy puritán református felfogása hogyan láttatja vele az ő ideáljaitól merőben eltérő francia életet. *Bod Péter* tanítványa egy percig sem tagadja meg magát, józan magyar egyénisége lépten-nyomon felületesnek, frivolnak érzi a francia szellemet nemcsak erkölcsi, hanem vallási tekintetben is. [...] Hitének szilárdságáról, egyháza iránti áldozatkészségéről egész életével tett tanuságot." Bán Imre megjegyzi, hogy nem csupán hitvédelmi szempontból igazolható ez a vitahelyzet: „Voltaire-nek inkább a *művészi eszközei*, mintsem *filozófiai* eszméi voltak ragyogók, s Teleki Józsefet izmos tehetsége és nagy műveltsége komolyan számba vehető ellenféllé tette". BÁN Imre, *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki, publié par Gabriel TOLNAI*, Egyháztörténet, 1945/1–4, 132–134. (Kiemelések az eredetiben.)

[2] BÁN Imre, *MÁLYUSZ Elemér: A magyar történettudomány*, Egyháztörténet, 1943/3, 296–297. (A továbbiakban: BÁN 1943.)

[3] Elismerve, hogy „a Bocskai-felkelés kirobbanásában és megindokolásában semmi szerepe sem volt a kálvini ellenállási jognak", Bán Imre azt hangsúlyozza, hogy „a vallási motívumok mégis lényegesek voltak, s mélyebbre ható vizsgálatot érdemelnének. Nagyon természetes, hogy e téren az apró adatok mozaikköveit kellene összekeresgélnünk, ha a kor valláspolitikáját a maga valóságában akarnánk megismerni. (Gondolunk például Alvinczi Péter és más befolyásos papok szerepére, a hajdúság vallási magatartására, stb.)" BÁN Imre, *BENDA Kálmán: Bocskai István 1557–1606*, Egyháztörténet, 1943/3, 300–301. Később maga Benda Kálmán tért vissza a kérdésre, igazolva Bán Imre sejtését: BENDA Kálmán, *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*, Helikon, 1971/3–4, 322–330.

[4] A középpontba állított kérdés így fogalmazható meg: miképpen befolyásolta a korabeli politikai diskurzust „a kor valláspolitikájának alapgondolata", azaz „a más felekezetűeken lévőkkel szemben tanúsított nagyfokú türelmesség". Ez a *kapcsolat* csak a politikai és a vallási megnyilatkozások egymásra ráutalt nyilvánosságformáló erejének diszkurzív vizsgálatával tárható fel. Kiderül, hogy a „türelem" a diskurzus retorikai terméke, nyelvi szimuláció effektusa. Uo., 301.

[5] BÁN Imre, *A gyöngyösi templomper Bocskai István korában*, Debrecen, 1941 (Klny. a *CSIKESZ Sándor emlékkönyv* 2. kötetéből. Theológiai tanulmányok, 68), 152.

[6] „Itt ugyanis nem arról van szó, hogy az eddig teljességgel templom nélkül lévő reformátusokat istentiszteleti helyiséghez juttassák, hanem arról, hogy számukra az eddiginél kedvezőbb helyzetet teremtsenek egy nagyobb templom juttatásával." Uo., 150. A kassai döntés nem tolerancia-gesztus, hanem „ellenkezőleg: a protestáns öntudatnak saját hitfelei javára kedvező megnyilvánulása volt". Bán Imre majd csak a XVIII. századi, a hitvallás szempontjából nem homogén, mert a felvilágosult filozófiai tanok által megbolygatott tudat esetében feltételezi a *természettörvényen* alapuló vallási türelmességet. „Messzi még az idő, amikor a *ius naturae* egy nagy uralkodó egyéniség, II. József akaratán keresztül a türelmi gondolat magyarországi érvényesülésének is utat nyit. Az ellenreformáció által eltiport gyöngyösi protestantizmus is ennek az akaratnak köszönheti feltámadását." Uo., 159.

[7] Uo., 154–155, 157–158.

[8] BÁN Imre, *KEREKES György: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629*, Egyháztörténet, 1944/3–4, 370. (A továbbiakban: BÁN 1944.)

[9] Az irodalomtudomány, a kultúrakutatás és a médiaelmélet eszközeivel időközben kimutathatóvá vált, hogy a kora újkor kapcsán nem annyira egy állandó körülmény-együttesként adott nyilvánosságról érdemes beszélnünk, mint inkább változékony kölcsönviszonyokról a politika, a vallás, a képzés, a közigazgatás területén és ezek mezsgyéjén. A nyilvánosság fogalma a kora újkorra vonatkoztatva többes számban álló viszonynév. Azaz csak korlátozott érvényű, viszonylagos azonosságú interaktív résznyilvánosságokról lehet szó. Nehezen azonosítható önálló jelenségként a politikai tevékenység, s ugyancsak nem fenomenalizálódik a nyilvánosság. Inkább ütközésekről, viszonyalakításokról, szembehelyezkedésekről van szó: elhelyezkedések elfoglalásáról, s *az elfoglalt helyzetből adódó következmények mérlegeléséről* a közéleti magatartásformák kapcsán előzetesen kialakított vallási, képzési, diplomáciai, stb. *eszmények*hez viszonyulva. Ezek a helyzetek *finom különbségek* révén mutatkoznak meg, illetve előállnak egy viszonylatban. Bajos úgy fogalmaznunk, hogy egy prédikációs gyakorlatban a vallási kommunikációhoz képest *korrelatív diskurzusként* figurálódna a politikai. A vallás, a képzés, a diplomácia korlátozott érvényű résznyilvánosságai részben eltérő kommunikációs célokkal, eltérő medialitású megnyilatkozási formákban konkretizálódnak, ám nem előzetes adottságok, melyek határozottan elkülönülnének. A XVI. században a hitélmény felkeltésére és a vallási tanítás közlésére használt diskurzusok *allegorikus* természetűek, s ezzel megakadályozzák, hogy olyan diskurzuselemzést hajtsunk végre rajtuk, amely a politikai résznyilvánosságra tartozó intenció *elkülönítését* szolgálná. Hiszen a vallás és a képzés diskurzusainak „résznyilvánosságaiban" a véleményformálók nyilvánvaló ajánlatokat tesznek *közéleti magatartásformákra*: ám ez nem „átbeszélés" vagy „kibeszélés" a vallási és képzési diskurzusoktól elkülönült politikai diskurzusok résznyilvánosságába.

[10] A felekezeti türelmesség kapcsán Kerekes csodálkozik, hogy Bethlen „nem volt mentes korának boszorkányhitétől. A XVII. század első harmadában szó sem lehet vallási felvilágosodottságról, e deista színezetű szellemtörténeti képződmény megszületésére a XVIII. század végéig várnunk kell; Bethlen állampolitikai okokból gyakorolt türelmessége nagyon jól megfért korának széltében elterjedt boszorkányhitével. Türelmes volt a katolikusokkal, morva anabaptistákkal, unitáriusokkal, mert szüksége volt rájuk!" BÁN 1944, 371–372.

[11] BÁN 1943, 297.

[12] A célkitűzés mindazonáltal jóváthetetlenül szűkült, hiszen az 1950-es évek hazai művelődési keretei között többé már nem volt megvalósítható olyan narráció, amelyben a felekezeti hitvallás, a politikai önértelmezés, az emberszemlélet és a beszédművészet egymásrautaltságának diszkurzív szempontjai érvényesíthetőek lettek volna. BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, 2003², 6–7.

[13] Apáczai „életműve tudományos forrásainak teljes feltárása, kora szellemi mozgalmaihoz való viszonyának tisztázása mindmáig várat magára. Irodalomtörténetünk napjainkig adós a *Magyar Encyclopaedia* beható

elemzésével, édes-kevés történt Apáczai kitűnő beszédeinek megvilágítására; alig foglalkoztunk vele mint íróval; stílusának elemzése senkinek sem jutott eszébe, nyelvteremtő erőfeszítésének lemérésére egyedül Kremmer Dezső tett bátortalan kísérletet". Uo., 5.

[14] PIRNÁT Antalnak a hivatalos kurzust kiszolgáló – ma már tudományos kijelentésként nem is értelmezhető, de az 1950-es évek társadalomtudományában a pártideológia által támogatott, s így consensus communis gyanánt forgalmazott – állítását a puritánizmus társadalmi bázisáról, hogy tudniillik „a kibontakozó abszolutizmus korában az árutermelő főnemesség legjobbjai szintén képviselhettek haladó eszméket" (Irodalomtörténeti Közlemények, 1953, 380) Bán Imre világosan visszautasítja. „Azt hiszem, erősen zavarba jönnénk, ha Lórántffy Zsuzsanna puritánus jellegű kegyessége és gazdasági tevékenysége között a legcsekélyebb konkrét kapcsolatot kellene kimutatnunk." Vö. BÁN Imre, *MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Irodalomtörténet, 1954/4, 513–518 (az idézet: 515). (A továbbiakban: BÁN 1954a.)

[15] Makkai puritánizmus-képével szemben a legátfogóbb kifogását a marxista irodalomtörténet-írás folyóiratában persze csak *retorikusan* közölheti; egy *megengedő* alakzatba foglalja bele, a helyzethez mérten elegánsan és ironikusan. „Igen helytelen volt a puritánizmus olyan szemlélete, amely a mozgalomban csupán a külföldi »teológiai tudományosság« hazai hatását látta (ZOVÁNYI [Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Hornyánszky, 1911,] 3), vagy benne pusztán a »kálvini kegyesség« újjáéledését szemlélte (BODONHELYI, [József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen, Pannonia, 1942,] 2–3), de azt sem tudjuk egészen magunkévá tenni, ha úgy beszélünk róla, mintha *kizárólag* politikai mozgalom lett volna". Uo., 516. (Kiemelés az eredetiben.)

[16] „Kathona Géza eredményeinek a Zrínyi-kutatás számára való értékesítése azért is hasznos lenne, mert még világosabbá tenné a Zrínyi-koncepció politikus voltát: a reformátorok (Farkas András, Batizi András, Benczédi Székely István, Károlyi Gáspár) ugyanis a török kérdést apokalyptikus váradalmak szemszögéből néztek, mindennek Zrínyinél nyoma sincs." BÁN Imre, *KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1954/3, 355. (A továbbiakban: BÁN 1954b.) Apokalyptika és politika szétválasztása Zrínyi koncepciójában Bán Imre számára nem a történelmi materializmus érvényesítése érdekében fontos, hanem a XVII. századi életvalóság egy lehetséges politikai (politikusi és hadvezéri) pozíciójának megértését és értékelését segíti.

[17] Pándi Pál 1954-ben a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén tartott beszámolójában Bán Imre egyetemi oktatói, kutatói és tudományszervezői tevékenységét arra hozta fel példának, hogy a tudományterületi munkamegosztás egyenetlen, s egyes kutatókat túlterhelnek feladatokkal és funkciókkal: „Egyik érdemes kutatónkat, Bán Imrét, 20 esztendős gyöngyösi tanárkodás után »kiemelték«, – adjunktus lett a debreceni egyetemen. Vesztére. A debreceni egyetemen ugyanis a következő feladatokat kell ellátnia: előadja a magyar irodalom történetét a legrégibb időktől a XVII. századig, előadja a XIX. századi orosz és francia irodalom történetét, előadja az irodalmi szakdidaktikát. Ezenkívül tart speciálkollégiumot, vezet speciálszemináriumot, tanítja levelező tagozaton a XIX. század magyar irodalmát. Ezenkívül a szakszervezet nevelési bizottságának vezetője és a MSzT kultúrfelelőse. Az ilyen »kiemelés« úgy támogatja a tudományos munkát, mint akasztottat a kötél." PÁNDI Pál, *Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén*, Irodalomtörténet, 1954/1, 6–7.

[18] Makkai László könyvéről írt bírálata – szomorú – tárháza a színlelt elhagyás alakzatainak. „Itt említem meg azt az észrevételemet, hogy a szerző társadalomtörténeti tények igen pontos elemzése közben feltűnő módon elhanyagolja a puritánusok *vallási* ideológiájának elemzését. Nyilván arra gondolt, hogy Zoványi vagy Bodonhelyi e téren megtette a megteendőket. Eltekintve attól, hogy e két szerző megállapításai a modern olvasót aligha elégítik ki, az osztályharc tényeinek és az ideológiának összekapcsolása rendkívül fontos lenne, mint arra pompás példát nyújt Szmirin Münzer-monográfiája. Ne essék félreértés! Nem azt hiányoljuk, hogy a szerző nem részletezi például Tolnai Dali János és Váczi András vitáját a Miatyánkról, vagy nem tárgyalja a kétszeri elevatióról folyó papi disputát, de helyesnek tartanók a legnagyobbak (Tolnai, Medgyesi, Apáczai) teológiai nézeteinek felvázolását is. Igaz lehet másfelől az az ellenvetés, hogy e vizsgálatot az irodalomtörténetnek kellett volna elvégeznie." BÁN 1954a, 514. (Kiemelés az eredetiben.)

[19] Csak néhányat említek: NAGY Péter, *Az irodalomtörténet kutatásának ötéves terve*, Irodalomtörténet, 1950/1, 1–4; *A SzK(b)P Központi Bizottságának irodalmi vonatkozású határozatai*, Irodalomtörténet, 1950/1, 5–13; KIRÁLY István, *Népi demokráciánk irodalma*, Irodalomtörténet, 1950/2, 33–56; TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, *Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában*, Az MTA I. Osztály Közleményei, 1952/1–2, 1–44; BÓKA László, *Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról*, Irodalomtörténet, 1953/1–2, 1–5.

[20] „A munkásságukat az 1940-es években, vagy már a felszabadulás után kezdő akkor fiatalabbak (Király István, Klaniczay Tibor, Nagy Péter, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Szauder József) számára szinte magától értetődő lett a marxizmus–leninizmus elveinek elfogadása" – emlékezik vissza Klaniczay Tibor 1963-ban. Vö. *A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után* = KLANICZAY Tibor, *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp., 1964, 254. A költő és irodalomtörténész Bóka László 1947-től közoktatásügyi államtitkár, s 1953-ban (43 évesen) az MTA levelező tagja lett. Klaniczay Tibor 1955-ben (32 évesen) Kossuth-díjat kapott, majd 1956-tól a magyar

irodalomtudomány minden jelentősebb vállalkozásában irányító szerepet kap (el kell ismerni azt is, hogy ehhez hatalmas tudására és kezdeményező erejére is szükség volt).

[21] 1943-ban Mályusz Elemérnek a „szellemtörténeti irány ellen szegezett kemény kritikája ügyében" egyháztörténet és a német tudományosságból importált népiségtörténet termékeny kölcsönhatásáról beszél BÁN Imre: „az egyháztörténet és a népiségtörténet között nem egy termékenynek ígérkező kapcsolat található. A módszeresen képzett egyháztörténet-írás rendkívül értékes helytörténeti adatokat szolgáltathat, ezeknek viszont már nagy becse van a népiségtörténet kutatójának szemében. Vannak azután egyenesen olyan kérdések, amelyeket csak a mindkét területen képzett kutató oldhat meg sikerrel. Ilyen például, hogy csak egyet említsünk: milyen szerepe van az ellenreformációnak a magyar nyelvhatár benyomásában Esztergom vagy Szatmár megyében?" BÁN 1943, 296.

[22] „Dantéról nem akkor mond Curtius mélyet és fontosat, amikor azt igazolja, hogy milyen elemeket kapott Alanustól vagy Martianus Capellától, hanem akkor, amikor Dante mítoszteremtő eszmevilágának mélységeibe száll. Azt persze, hogy ennek a mítoszteremtésnek társadalmi gyökereit megmutassa, Curtius professzor már nem vállalja, mert szerinte ez nem az irodalomtudomány feladata. Mi viszont úgy látjuk, hogy »politikamentes« elvi kozmopolitizmusa mögött nagyon is világos állásfoglalás mutatkozik: elutasítása mindannak, ami a francia forradalom óta Európában történt, s az Európa-fogalom olyan megalkotása, hogy belőle a nyugati »eliten« kívül minden kimarad". BÁN Imre, *Ernst Robert CURTIUS: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter (Bern 1948)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1954/4, 452. (A továbbiakban: BÁN 1954c.)

[23] A „politikamentes elvi kozmopolitizmus" elutasítása – ebben a megfogalmazásban – nyilván az 1950-es években kötelező szakzsargont hivatott *megjeleníteni* a szakkritika narrációjában. Ugyanezt szolgálhatták a következő *panelek* is: „amennyire nyilvánvaló, hogy a nyelv nem felépítmény, éppen annyira bizonyos, hogy a stílus az" vagy „vitathatatlan, hogy ebből a készlet-raktárból minden kor és minden költő annyit és úgy használ fel, ahogyan a társadalmi feladatok követelte eszmei mondanivaló meghatározza". Uo., 452. Itt csak a *kijelentés* szintjén imitálja, de *történelemszemléletében nem* érvényesíti a Sztálin nyelvtudományi munkáiból levezetett és kötelezővé avatott irodalomtörténeti programot. Eszerint az irodalomtudós harci feladata annak vizsgálata volna, hogy vajon az irodalmi mű nyelve egy zsargon, egy csoportnyelv, egy osztálynyelv felé való fejlődést mutat-e. Bán Imre számára Curtius könyve ahhoz adott segítséget, hogy a termelőerők változása és a nyelvi kifejezéskincs módosulása között közvetlen megfelelést tételező materialista fejlődéselv helyett a *történetiség* más fogalmát juttassa érvényre.

[24] Az ismertetés arról tanúskodik, hogy a stílustörténeti korszakfogalomként értett *barokk* helyett Bán Imre termékenyebb implikációkat sejt a *retorikus manierizmus* Curtius által ajánlott retorikatörténeti fogalmában. Curtius szavait idézi: „a normális klasszikus író mondanivalóját természetes, a tárgyhoz illő formában fejezi ki: persze a bevált retorikai tradíció segítségével díszíti stílusát, azaz *ornatus*-szal állítja ki. A veszély abban van, hogy manierista korszakokban az ornatust válogatás és értelem nélkül halmozzák. A manierizmus csírája tehát magában a retorikában van". BÁN 1954c, 450.

[25] BÁN 1954b, 356 és 353.

[26] „A régi irodalmak alkotásait is aszerint értékeljük tehát, hogy a maguk korában hogyan tükrözik koruk fejlődési-forradalmi célját, hogyan segítik elő valóságábrázolásukkal, a fejlődési kérdések konkretizálásával, torzító tükröt villantó bírálatukkal, jövőbe mutató ábrázolásukkal a társadalom tudatosodását". BÓKA László, *Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk feladatai*, Irodalomtörténet, 1950/4, 5. (A továbbiakban: BÓKA 1950.)

[27] TOLNAI Gábor, *Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*, Irodalomtörténet, 1954/2, 152–162, főként 155.

[28] „A zsoltárok mélységesen aktuális mondanivalót tartalmaztak a kortársak számára. Az aktuális mondanivalót világosan, a magyar nép törekvéseinek megfelelően, egyszerű kifejezésekkel, lírai realizmussal fordítja Molnár Albert. Nincs szövegében semmi keresettség, meg tudja találni a legváltozatosabb dallamok és versformák számára a magyar nyelv legmegfelelőbb kifejezőeszközeit a költői örökség jelző és hasonlatkincséből, valamint a maga kifejezőeszközeinek forrásaiból. A magyar vers európaizálódása Balassival kezdődik és Szenci Molnárral folytatódik. Az európaizálódás ugyanúgy vonatkozik az eszmei mondanivalóra, mint a formára. Eszmei mondanivalója nagymértékben új, formai tekintetben pedig alkotása egészen váratlan, ugrásszerű megvalósítás." Uo., 158.

[29] Itt olyan megfogalmazásokat találunk, mint például a „pontos társadalomrajz a vallási rajongás köntösében". A *Gentis felicitas* részletező bemutatása a protestáns politikaelmélet alapvetően *biblikus szemléletét* kétségtelenül elrejti. De azt is látni kell, hogy a marxista történelemfelfogás is inkább csak a *kinyilvánítás* szintjén érvényesül, semmint a tárgykezelés szelekciós elveként! „A feudális társadalmi forma kinövéseitől kell csak megszabadulnia Magyarországnak, maga a rendszer megmaradhat továbbra is. Franciaország emlegetése is nyilván arra mutat, hogy Comenius szeme előtt a központosított nemzeti állam lebeg, amely a feudális anarchiát megfékezve, egy ideig szabad teret nyit a polgári-kapitalista termelőerők fejlődésének. Felfogása messze marad

az angol forradalmárok következetességétől." BÁN Imre, *Comenius és a magyar irodalom*, Irodalomtörténet, 1950/4, 103–116 (az idézetek: 116 és 106).

[30] BÓKA 1950, 8.

[31] BÁN Imre, *A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulságai*, Filológiai Közlöny, 1956, 498–508. (A továbbiakban: BÁN 1956.) Az írásomban lejjebb következő idézetek a 498 és az 502. oldalakról valóak.

[32] BÁN Imre, *Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960/1, 40–50; *A barokk*, bev., vál., ford., magy. UŐ, Bp., Gondolat, 1962; *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál., s. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő, bev. tan. BÁN Imre, Bp., Akadémiai, 1970 (Az irodalomelmélet klasszikusai, 2), 9–44; UŐ, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971; *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája* = UŐ, *Költők, eszmék, korszakok*, szerk. BITSKEY István, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 23–45; *Néhány gondolat az imitatio elméletéről*, uo., 45–65.

[33] BÁN 1956, 501.

IMRE MIHÁLY

A puritánizmus fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben

Bán Imre életművének meghatározó része a XVII. század irodalmának-műveltségének vizsgálatára irányult, így szinte szükségszerű, hogy a puritánizmus évtizedeken keresztül foglalkoztatta. Legfontosabb monográfiáját a magyar puritánizmus kiemelkedő alakjáról, Apáczai Csere Jánosról írta, tanulmányaiban azonban már az 1940-es években feltűnnek a puritánus szerzők. A monográfia után sem fordul el kedves irányzatától, sőt a 60-as, 70-es években jelentősen meg tudta újítani a magyar puritánizmusra vonatkozó tudományos szemléletet. Az így kirajzolódó folyamat nagyon tanulságos, hiszen rövidesen kemény és kínzó kényszerek alakítják-fékezik a szabadnak indult tudományos vizsgálódás feltételeit, és tanúi lehetünk annak, hogyan perli vissza Bán Imre egyre jobban az egyre teljesebb puritánizmus értelmezést az elszegényítő és torzító politikai ideológiától, és hogyan adja vissza egyre gazdagabb jelentését.

1940-ben adja ki Otrokocsi Fóris Ferenc imádságoskönyvét, és ír hozzá utószót. A tanulmány nemcsak a tudós szakértelmével mutatja be választott hősét, de leplezetlen empátiával azonosul a zaklatott életű konvertitával; sokszor ihletett esszéstílus a hangneme: „Otrokocsi [...] a testi-lelki szenvedések életet, ideget, szellemet emésztő kohójában Illyés zord erejével, Dániel imádságos alázatával tudott megállani [...]. A jelen munkácska olvasójának épen imádságai révén lesz bepillantása ebbe az izzó és az Ige szerelmétől lenyűgözött lélekbe. A korabeli imádság-stílus barokk fordulatai közül is hogy megcsapja a mai olvasót ez az eget ostromló szent hév, a bűnvallás és a könyörgés prófétai ereje. Képzelete az Apokalypsis fenséges látomásai között érzi magát otthon [...]." Az utókor Krisztus mártírját ünnepelheti benne: „a református lelkekben nem aludt ki a szeretet Krisztus e mártírja, a nápolyi gályák nagy szenvedője iránt. Legalább halálában szerettük volna ismét a magunkénak tudni."[1] Aligha kétséges, hogy az ekkor megszólaló puritánizmuskutató maga is *hitvalló református*, aki nem is kívánja elleplezni konfesszionális azonosulását. Bán Imre 1945 előtt rendszeresen publikált az egyházi sajtóban, írásai jelentek meg a *Református Jövő* és az *Egyháztörténet* c. lapokban.

1948 után a puritánizmus látszott leginkább alkalmasnak a felvilágosodás előtti vallási ideológiákhoz köthető irányzatok közül arra, hogy a benne lévő tulajdonságok alapján minél inkább „marxizálható" legyen, vagyis alapvető cél volt egyre inkább megfosztani összetett antropológiai-kultúrantropológiai-szoterológiai-üdvtörténeti választ kereső tartalmától, gazdag spiritualitásától, és a forradalmi ideológiák egyik előfutárává szegényíteni az egész mozgalmat. Az angol polgári forradalomhoz fűződő kapcsolata miatt egyre inkább ki akarták erőszakolni csak világi ideológiaként való értelmezését. Külön tudománytörténeti kérdés, hogy az eredetileg szorosabban-lazábban protestáns kötődésű tudományosság hogyan viselkedik ebben a heves szekularizációs kisajátító folyamatban. A korszakkutatás ekkoriban szakad hosszú időre (talán még máig tartóan is!) egyházi és világi részre, s a benne résztvevők viselkedése erősen függ attól, hogy e kierőszakolt dichotóm szerkezet melyik részében élik életüket, szakmai tevékenységüket. Ez a torz tudományszerkezet megnehezítette, majd szinte teljesen meg is szüntette a két pólus közötti közlekedést. Akik pedig a hajdanvolt egység helyreállítására törekedtek, azokat gyanakvás fogadhatja, rosszabb esetben ideológiai anathéma, tudománypolitikai retorzió. Aki esetleg mindkét pólus tudományos diskurzusának igényes, értő ismerője, az gyakran kényszerül a szakmai mimikri legkülönfélébb változataira. Ez a magatartás persze kiválthatja mindkét pólus gyanakvását, természetesen az uralkodó diskurzus hegemóniájához az ellenőrzött nyilvánosság előtt kétség sem férhet. Az „egyházi tudományosság" kényszerű visszaszorítottsága miatt a „világi" átvállal bizonyos funkciókat,

ami által azok a kutatási témák bizonyos tudományos legitimációt is kapnak, bár ennek – mint utóbb kiderült – súlyos ára is van.

Ebbe a Prokrusztész-ágyba kellett belegyömöszölni a puritánizmuskutatás egészét, s ami oda nem fért bele, azt kíméletlenül le kellett vagdosni, megkurtítani. (Megjegyzendő, hogy a szóba jöhető másik jelentős irodalmi érdekeltségű protestáns vallási mozgalom, a pietizmus még rosszabbul járt, mivel magyarországi megjelenése időben nagyon közel esett a felvilágosodáshoz, és annak árnyékában eleve leértékelődött, sokkal érdektelenebbnek – horribile dictu: retrográdnak – minősítették. Nem érdemelte ki a „vallási köntösben" megjelenő, de fokozatosan elvilágiasodó progresszív irányzatnak kijáró szakmai érdeklődést. Ezért aztán szinte teljesen meg is szűnt itthon a pietizmuskutatás jó negyven évre.)

Ennek a folyamatnak ijesztően látványos dokumentuma volt Makkai László puritánizmus könyve és annak szakmai fogadtatása. *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen* c. monográfia a magyar puritánizmuskutatás negyven esztendős sivatagi vándorlásának talán leggyötrőbb és legtikkasztóbb időszakában: 1952-ben jelent meg. A kötetről az egyik legterjedelmesebb és legalaposabb recenziót Bán Imre írta az *Irodalomtörténet* c. folyóiratban.[2] Igen tanulságos már az a tény is, hogy a szerző és recenzense (egykor, vagy talán folyamatosan?) mindketten mélyen ágyazódtak a protestáns kultúrába és konfesszionális életbe, mégis *mindketten kétségbeesetten küszködtek a kimondhatóságért*, hogy a kíméletlenül ideologikus korszakban valami kimondható, átmenthető legyen a magyar puritánizmus hagyatékából. Még akkor is, ha ehhez meg kellett tanulni és használni-működtetni azt a terminológiát, amelynek fogalmi rendszere eleve kioltani akarta és megsemmisíteni a puritánizmus eredeti összetettségét. Csak a forradalmi ideológia skeletonját tűrte meg a hivatalos ellenőr. Bán Imre recenziója keskeny pallón egyensúlyozott, mondhatni szoros kapu, keskeny út vezetett a tisztesség és szakmai becsület ösvényén. Bár a recenzens nem mulaszthatta el leírni az obligát legitimációs kulcsszavakat: a történelmi materializmus módszere, a puritánus mozgalom osztályalapja, az osztályharc tényei és ideológiájának összekapcsolása, a nagypolgár és opportunista Bisterfeld, a feudális erők a demokratikus polgári mozgalom megbénítására törekedtek, mégis rátalálhatunk szinte mindennek a visszavonására, vagy legalább részleges érvénytelenítésére törekvő szándékára. Nemcsak izgalmas gondolati, de legalább ennyire izgalmas nyelvi teljesítményt is szemlélhetünk: hiszen előttünk zajlik a marxizáló gondolati-nyelvi szimuláció, de megteremti Bán Imre mindennek – legalább részben – a disszimulációját, méghozzá ugyanazt a metanyelvet beszélve; amit megadni látszott, annak jelentős részét visszaveszi.

Medgyesi Pált concessios-occupatios retorikával ugyan maga is látszólag neheztelően elmarasztalja, azonban meglepő felmentést ad: „Medgyesi megalkuvó egyházpolitikája a szerző meglehetősen szigorú bírálatában részesül, s nem is alaptalanul. Meg kell azonban gondolnunk azt is, hogy Medgyesi Pál, mint udvari prédikátor, *eléggé tisztában lehetett a társadalmi-politikai erőviszonyokkal s a forradalmi út járhatatlanságával [...].*"[3] Jól látszik ez a szimulációs-disszimulációs folyamat a puritánusok konfesszionalitásának vizsgálatáról szólva. Részint deklarálnia-szimulálnia kellett bizalmatlanságát a polgári tudományosság korábbi alkotóival-műveivel szemben, ezt meg is kapta Zoványi Jenő és Bodonhelyi József: utóbbiról annyit mond, hogy „megállapításai a modern olvasót aligha elégítik ki", valamint szellemtörténeti módszere és teológiai nézőpontja nem alkalmas arra, hogy a magyar puritánus mozgalomról világos képet rajzoljon. Másrészt azonban folyamatosan keveselli Makkai László gondolatmenetéből a puritánusok vallási ideológiájának elemzését, és elutasítja annak csak politikai mozgalomként való értelmezését. („[...] feltűnő módon elhanyagolja a puritánusok *vallási* ideológiájának elemzését. [...] az ideológiának, mint mozgósító erőnek elemzéseinkben túlontúl kevés jelentőséget tulajdonítunk, s minden léptennyomon a gazdasági tényezők *közvetlen* hatása után nyomozunk."[4]) Még a szovjet szerző, Szmirin Münzer-monográfiája is kap egy jelentéktelen, futólagos dicsértet ebben a

szimulációs „játékban", ám mellette Bán Imre folyamatosan idézi, érvelésébe beépíti és dicséri Révész Imre *1948 előtti* vonatkozó tanulmányait. Védelmébe veszi Lorántffy Zsuzsannát, miszerint szerepének magyarázatához elegendő őszinte, puritánus kegyessége, mély hitélete, amellyel ragaszkodott a teljes reformáció eszméjéhez; pedig a fejedelemnéről az egyik kortárs kutató vakbuzgón azt állította, hogy a puritánus mozgalomban játszott haladó szerepe csak bizonyítja, hogy „az árutermelő főnemesség legjobbjai kivételesen szintén képviselhetnek haladó eszméket", de ez gazdasági érdekeiből és nem kegyességi életéből vezethető le. Ennek a fordítottját ugyanez a szerző éles megrovásban részesíti: „ez a magyarázat nem sokkal többet ér a protestáns egyháztörténészek legendáinál".[5] A presbitériumot ajánló és javasló Medgyesi rajzánál Bán Imre egyre gazdagabban érzékelteti konfesszionalitásának tartalmait, illetve hangoztatja ennek döntő szerepét: „Hogy Medgyesi Pál milyen őszinte vallásos meggyőződéssel képviselte a presbitérium ügyét, ezt szépen bizonyítják késői predikációinak [sic!] egyes részletei", s itt terjedelmes idézet következik *Az Igaz Magyar-Nép Negyedik Jajja S Siralma* c. 1657-es prédikációból, majd így összegez a bíráló: „Ezek a sorok is világosan bizonyítják, hogy Medgyesi nemcsak egyházpolitikus, hanem *a maga igazáról meggyőződött hívő* szemével nézi a presbitérium ügyét. Medgyesi gondolatvilágának feldolgozásához nélkülözhetetlenek művészi felépítésű és nyelvileg is kiváló prédikációi." A *„maga igazáról meggyőződött hívő"* kapja itt vissza önnön értékét, önbecsülését, jelentőségét, ez a gondolati-nyelvi disszimulációs erőfeszítés legfontosabb megállapítása. Persze ez a maga igazáról meggyőződött hívő szorongva érezhette igaznak 1657-ben, de 1952-ben is a prédikátor idézett szavát: „Az igazság hirdetőinek az egynéhány esztendőkben való gyalázatos sorsok s mindenféle keserves bántódások jusson akárcsak itt eszedben. Ami nagyobb a Krisztusnak az Ecclesiák idvességes igazgatására kiadott ama szükséges szép rendelése minémő rettenetes rut szidalomban forga ez egynéhány esztendők alatt [...]."[6]

A puritánizmuskutatás folytatása az elmondottakból következően valóban nagy elszánást kívánt, hiszen láthatóan az egyik leginkább szemmel tartott tudományos témának minősült. Az Apáczai Csere-monográfia Scyllak és Charybdisek között hajózott, hiszen a szerző nagyon is tudatában volt vele, hogy árgus szemek figyelik tollát. Tizenkét recenzió bizonyítja a nagy érdeklődést, a szellemi erőteret azonban akkor láthatjuk, ha pillantást vetünk az értelmezés két szélső pólusára. A hivatalos verdiktet 1959-ben Mátrai László fogalmazza meg az ellenőrzött kulturális nyilvánosság kánonképző orgánumában, a Magyar Tudományban.[7] Leereszkedő jóindulattal, ugyanakkor leckéztető szigorral kimerítően tárgyalja „e derék munka elméleti és módszertani korlátai"-t, amelyet ugyan nem is könyvelhetünk el a marxista irodalomtudomány kategóriájába, pozitívumai mindenképpen lépést jelentenek e magas célkitűzés irányában. A kifogások egyértelműen Bán Imre ideológiai „engedékenységét" marasztalják el, „amikor késhegyig kiéleződtek az ideológiai viták minden lehetséges fórumon", a szerző vonakodik a legradikálisabb politikai gondolatok hordozójának látni Apáczait, aki pedig a zsarnokölés gondolatának hőse a reakciós erdélyi viszonyok között. Ehhez képest az már kisebb súlyú vétek, hogy a szerző kritikátlanul használja a polgári tudományosság neokantiánus szerzőit (Windelband, Rickert). Mátrai recenziója valóban „kánonképző" volt, az utána következők jelentős része valamennyire igazodni akar annak kijelentéseihez. (Gyenis Vilmos, Szabó György, Halasi Andor, Wawruch Gábor. Kivételként talán Heckenast Gusztáv és Komor Ilona írása említhető.)

A másik pólus a korabeli magyar tudományos nyilvánosság peremén rejtőzködve szólalt meg: egyik legfontosabb recenziót az Apáczai-monográfiáról Bucsay Mihály írta a rövid időre újjáéledő, majd megint némaságra kárhoztatott *Egyháztörténet* c. folyóiratban. „Mi volt Apáczai végső célképzete? [...] Úgy látszik, kolozsvári székfoglaló beszédéből, hogy tervezésének és erőfeszítéseinek végén *az üdvtörténeti cél állt, az Ádámban elveszett adományok visszaszerzése*, a felemelkedés arra a méltóságra, amelyről alábuktunk. [...] Vajon

azt kell-e gondolnunk, hogy a hazafiúi és a vallási cél úgy osztozott lelkén, hogy az első közelebb állt szívéhez, a második pedig hivatásához és korának ideológiájához? [...] [N]em szabad e két célt Apáczainál sem elkülöníteni, sem egymással szembeállítani. [...] Isten akarata nem teljesül előbb az emberre nézve, vallotta, amíg az ember nem tevékenykedik magasrendű társas kapcsolatokban [...]. Az emberrénevelés [sic!] folyamata éppúgy területe Isten kegyelmének és gondviselésének, mint az értelmes emberi tervezésnek és fáradozásnak. [...] Megértjük, hogy Apáczai nevelő erosza lebilincseli a pedagógusokat, mégha nem is veszik észre puritán keresztyén hátterét. Azt azonban alig lehet megérteni, hogy a tiszta üdvtörténeti szemléletnek és a realisztikus-racionális pedagógiának ez a nagyon nemes és magától értetődőnek ható ötvöződése nem talált megfelelő méltatást a teológusok részéről. [...] Az üdvtörténeti perspektíva és a realisztikus-racionális nevelés útján való társadalomépítés egyensúlya igen érzékeny valami. A XVIII. század ezt az egyensúlyt felborította, a mérleget az utóbbi felé lendítette ki, nemcsak az egyház, hanem a humánus szempont kárára is."[8] Bucsay gondolatmenete a puritánizmus antropológiájának, tudományszemléletének lényegét ragadta meg és fejezte ki aggálytalanul az egyházi tudományos orgánumban; talán Bán Imrének is segítségére sietve, aki ezt ilyen explicit formában kockázatosabban mondhatta ki. Rejtettebben persze megtaláljuk ennek a körülírását, de már az eltérő terminológia – kényszerűségből néha marxizáló – is más értelmezői lehetőséget eredményez. Hiszen a monográfia addig még nem látott gazdagsággal mutatta be a XI. részben Apáczai puritán teológiai rendszerét, szoterológiáját, üdvösség és kultúra másoknál (Tolnai F. István, Comenius, Szathmári Baka Péter, Báthori Mihály, stb.) is megfogalmazott szoros összefüggését, a certitudo salutis (az üdvbizonyosság) etikai konzekvenciáit. „Mivel penig ez a megszenteltetés ez életben nem mindenképpen tökéletes, bűn nélkül még a hívek sem lehetnek. Innen vagyon a lelki harc őbennek, hogy mindennap meg kell a megtérést újjítaniok." Az embernek Istenhez vezető pályája a *scala salutis*, az üdvösség lépcsője. Ennek az üdvútnak azonban minden lépcsőfoka ugyanúgy értékes, hiszen mindegyik alulról vezet felfelé, s az emelkedéshez, feljutáshoz mindegyik kihagyhatatlan, kulturális-erkölcsi és spirituális erőfeszítést követel, amelyeknek optimális kibontakoztatási helyszíne az iskola: mindegyik lépcsőfok végén ott áll az üdvígéret. „Az ilyen iskolákban szereztetnek meg azok az eszközök, mellyekkel az Ádámban elveszett adományokat e halandó és veszendő élet mértékéhez képest visszaszerezhetjük, a bölcsesség régi fénye földerülhet és azon méltóságra rendre felemelkedhetünk újra, melyről alábuktunk vala" – írja a kolozsvári beköszöntő beszédben.

A monográfia után sem szűnik meg a puritánizmus jelentősége Bán Imre munkásságában. Jól nyomon követhető érdeklődése, kutató munkája az 1963–64-es kiadású *Magyar Irodalmi Lexikon* szócikkeiben. Tollából származik természetesen Apáczai Csere János portréja, de a puritánizmus, késő puritánizmus szerzői közül szócikket ír Medgyesi Pálról, Martonfalvi Tóth Györgyről, Mikolai Hegedűs Jánosról, Tolnai Dali Jánosról, Tofeus Mihályról, Otrokocsi Fóris Ferencről, Komáromi Csipkés Györgyről. A folyamatosságot jól mutatja, hogy a Theológiai Szemlében 1976-ban közölt jelentős tanulmány – *A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége* – jórészt láthatóan a lexikon-szócikkek anyaggyűjtéséből fejlődött tovább és kerekedett a század utolsó kétharmadának áttekintésévé.[9] A Medgyesi-rész ekkor már támaszkodott Esze Tamás nagy jelentőségű – *a Praxis Pietatis*t vizsgáló – kiadástörténeti kutatásaira, de hosszú idő óta Bán Imre mond érdemi megállapításokat Tolnai Daliról és a magyar Perkins-recepció kezdeményezőjéről, Iratosi T. Jánosról, Mikolai Hegedűs Jánosról, Komáromi Csipkés Györgyről. A tanulmány egyik legértékesebb hozadéka, hogy a puritánizmusban meglátja-felismeri annak a nemzettudat formálásában játszott szerepét. Ez egyben lényeges kezdeményezés is, hiszen a nemzettudat genezisének határozott *religiózus tartalmait regisztrálja*, amelyet a korszak ideologikus kontextusa vehemensebben vagy

engedékenyebben ugyan, de elutasított: állítván, hogy a nemzettudat csak szekularizált ideológiai közegben jöhet létre. Akkor érezzük igazán jelentősnek ezt a gondolatot, ha az elsődleges kontextusból tudjuk, mily kemény közegellenállás és gyanakvás vette körül a nemzettudat ideológia minden jelentésbővítő kísérletét az 1960–70-es években. Nemcsak a *Dialogus politico-ecclesiasticus...* szövegét ismeri és értelmezi mélyrehatóan, de sürgeti a prédikációk irodalomtörténeti érdekeltségű vizsgálatát, összefüggéseiket visszavezeti egészen a XVI. századi előzményekig: „[...] Medgyesi Pál nemzetfogalma – valamennyi művéből kitetszőleg – tágabb, mint a magyar nemesi nemzet (a gens vagy a natio hungarica) fogalma. Nem egészen új eszme ez, történetét a reformáció XVI. századi nagyjainál is lehetne nyomozni." Már ekkor sürgetően megfogalmazza, hogy a korszakkutatásnak nagy adóssága egy Medgyesi- és egy Komáromi Csipkés-monográfia megírása. (Ez az adósság máig nyomaszt bennünket is!) A tanulmány német nyelvű változata a nemzetközi tudományosság számára is hozzáférhetővé teszi saját puritánizmus kutatásának jelentős eredményeit: *Die literatur- und kulturgeschichtliche Bedeutung des ungarischen Puritanismus des 17. Jahrhunderts.*[10] E tanulmány szempontrendszere szinte teljességében folytatódik 1980-ban a *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség* c. terjedelmes írásában, azonban ki is bővítette Bethlen Miklósra, Mikolai Hegedűs Jánosra vonatkozó újabb megfigyeléseivel.[11]

Medgyesi azt panaszolta, hogy „[...] kötve tartódott sok része az igazságnak csak az egy szabados életnek féltéséből". Hogy a puritánizmus egykor nagyon is „kötve tartódott igazságainak" egyre nagyobb része vált szabaddá és érthetővé, abban Bán Imre életművének kiemelkedő szerepe van.

---

[1] *Otrokocsi Fóris Ferenc hálaadó és könyörgő imádságai*, kiad. INCZE Gábor, utószó BÁN Imre, Bp., 1940, 29, 32, 47. (Az ékezeteket a mai helyesírás szerint közöljük.)

[2] BÁN Imre, *MAKKAI László, A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Irodalomtörténet, 1954/4, 513–518.

[3] Uo., 516. (Kiemelés: I. M.)

[4] Uo., 514–515. (Kiemelés az eredetiben.)

[5] Uo., 515.

[6] Uo., 516–517. (Kiemelés: I. M.)

[7] MÁTRAI László, *BÁN Imre, Apáczai Csere János*, Magyar Tudomány, 1959, 54–57.

[8] BUCSAY Mihály, *BÁN Imre, Apáczai Csere János*, Egyháztörténet, 1958/2–3, 237–243 (az idézet: 242–243). (Kiemelés: I. M.)

[9] *A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége*, Theológiai Szemle, 1976/5–6, 175–178.

[10] *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 2. 1976.*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977, 75–88.

[11] Századok, 1976/6, 1052–1069, valamint *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*, szerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1980, 225–243.

SÁRKÖZY PÉTER

Egy igazi magyar dantista: Bán Imre

I.

Amikor hosszú, majd húsz éven át tartó „harc" után sikerült kedves barátaimmal, Bitskey Istvánnal, Abádi Nagy Zoltánnal és másokkal együtt meggyőznünk a debreceni egyetem bölcsészkari tanácsát, hogy azon az egyetemen, ahol Hankiss János professzor elindította a külföldi magyar oktatás egyik legfontosabb intézményét, a Debreceni Nyári Egyetemet, ahol a legnépesebb ösztöndíjas csoportot mindig is az olaszországi egyetemek magyar szakos diákjai alkották, és ahol az olasz tanszéken a neves irodalomtörténész, Gaetano Trombatore tanított irodalmat, míg az olasz nyelvet a háborús években a nápolyi magyar tanszék későbbi megalapítója, Tóth László oktatta, nem képzelhető el, hogy ne legyen olasz tanszék, akkor, az új tanszék megalapítása alkalmából, 1993. október 21-én tudományos ülésszakot rendeztünk a debreceni italianisztika történetéről. (A konferencia előadásai olvashatók az MTA és a velencei Cini Alapítvány művelődéstörténeti konferenciáinak anyagát tartalmazó sorozat általam szerkesztett, nyolcadik kötetében.[1]) A tanszékavató konferencia egyik előadását Bitskey István professzor tartotta, mestere, Bán Imre italianisztikai munkásságáról, és ennek az előadásnak a magyar nyelvű változata is megjelent.[2] Így most nem kell részletesebben bemutatnom a háború utáni korszak egyik legkiválóbb italianistáját, akinek egyik nagy érdeme, hogy Debrecenben – ahol (buta) politikai nyomásra negyven esztendeig nem engedték az olasz tanszék újraindítását (állítólag azért nem, mert Olaszország, mint NATO tagállam, „ránk volt állítva", és Debrecen túl közel volt a magyar-szovjet határhoz – annak következtében, hogy a II. világháború után a határ közel került Debrecenhez...) – önálló tanszék hiányában is folyamatos volt az olasz irodalom és kultúra művelése, egészen addig, míg helyre nem zökkent az idő, és Debrecen ismét a magyar kultúra szabad európai városa lett.

Az előbb tudatosan fogalmaztam úgy, hogy Bán Imre a második világháború utáni korszak kulturális és akadémiai életében az egyik legkiválóbb italianistának számított. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy Bán Imre professzor úr nem volt „szabályszerű" italianista. Ő elsősorban a régi magyar irodalom kiváló tudósa volt, akit a Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének vezetősége hívott át Gyöngyösről a debreceni egyetemre tanítani, de a latin és francia nyelv- és irodalom alapos ismerete birtokában közelről ismerte az olasz irodalmat is, és kedvelt olvasmányai és szerzői között tarthatjuk számon a magyar irodalmat meghatározó nagy olasz írókat, Dantét, Petrarcát, Ariostót, az olasz humanizmus és reneszánsz kor elméleti íróit, és természetesen Zrínyi két olasz mintáját, Tassót és Marinót, akikről Bán professzor úr számos máig érvényes tanulmányt írt, melyekről már alkalmam volt részletesebben szólni az *Eszmék és stílusok* című kötete méltatásakor.[3]

Furcsa világ volt a ma sokak által ismét rózsaszínben feltüntetett „felszabadulás utáni" magyar kultúra és akadémiai élet! Ebben az időszakban történt, hogy az úgynevezett „fordulat éve" után fiatal „baloldali érzelmű" tanárok eltávolították az egyetemekről az olyan professzorokat, mint Horváth János vagy Hankiss János, elsősorban nem ideológiai okokból, hanem azért, hogy maguk üljenek be a professzori székbe. Így akarta megszerezni magának a római magyar akadémiai igazgatóságából hazarendelt Kardos Tibor is a pesti egyetem Horváth János nyugdíjaztatása után „megüresedett" régi magyar irodalomtörténeti tanszékét, de a volt római nagykövet, Tolnai Gábor nála is erősebbnek bizonyult, ennek folytán Kardosnak nem maradt hátra más, mint hogy megelégedjék a „neki járó" olasz tanszékkel. Így lett az italianisztikai stúdiumokkal addig alig foglalkozó, egyébként kiváló felkészültségű

humanista kutatóból a magyar italianisztika „vezéralakja", míg a Zambra Lajos halálát követően már tanszékvezetőnek kinevezett (vele majdnem egyidős) Szauder József mehetett XVIII. századi magyar irodalmat tanítani Waldapfel József „felvilágosult" tanszékére. Mivel Kardos semmiféle konkurenciát nem viselt el, így az ötvenes években szó sem eshetett arról, hogy a kor legismertebb és legelismertebb italianistái, mint Koltay-Kastner Jenő és tanítványa, a kiváló italianista történész, Jászay Magda egyetemen taníthassanak (ez Jászay tanárnőnek csak a rendszerváltáskor adatott meg – óraadóként...), és a kiváló nyelvész, Herczeg Gyula is hamar az egyetemen kívül találta magát.

Igen ám, de Kardos professzornak az 56-os „sajnálatos események" után be kellett látnia, hogy „egyedül nem megy". Amennyiben nemzetközi szinten külföldön is méltóképpen akarja képviselni a magyar italianisztikát, akkor mellette más magyar italianistáknak is szerepelniük kell, főleg, ha nemzetközi köteteket kíván kiadni a reneszánsz korról, Dantéről, Petrarcáról és az olasz irodalom más korszakairól.[4] Így aztán akarva, nem akarva kénytelen volt más, italianisztikai kutatásokkal foglalkozó kutatókat felvenni az általa szerkesztett tanulmánykötetek szerzői közé, illetve ekkor már nem tudta megakadályozni, hogy a könyvkiadók ne bízzanak meg rajta kívül másokat is olasz kötetek szerkesztésével, bevezető tanulmányok írásával. (Így találunk az 1965. évi Dante-centenáriumra kiadott, Kardos által szerkesztett nemzetközi kötet szerzői között neves, korábban mellőzött italianistákat, mint Rába György, Szauder József vagy Szabó Mihály. Ebben a kötetben Bán Imre debreceni magyar irodalomtörténész is szerepelt *Dante és a joachimizmus* című tanulmányával.)

Ettől kezdve már senki sem tudta visszaszorítani a palackból kiszabadult szellemet, a magyar italianisztika kezdte visszanyerni korábbi sokszínűségét és európai elismertségét. Klaniczay Tibor olasz reneszánsz- és Zrínyi-kutatásai, Szauder József felvilágosodás és romantika körében írt összehasonlító elemzései, Herczeg Gyula nyelvészeti, Jászay Magda történeti kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányai, Olaszországban kiadott könyvei hamar európai elismertségre tettek szert, és írásaik rendszeresen szerepeltek nemzetközi konferenciák tanulmányköteteiben.[5] 1967-ben, a Nemzetközi Italianisztikai Társaság Kardos Tibor által Pesten rendezett Romantika-konferenciája előestéjén jelent meg tizenkét kiváló magyar italianista olasz nyelvű tanulmánya tíz évszázad magyar-olasz irodalmi kapcsolatairól (benne Bán Imre máig úttörő tanulmányával Balassi Bálint *Szép magyar komédiá*jának olasz forrásáról).[6] Ezt követte a Koltay-Kastner Jenő szerkesztette *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete* és a Gondolat kiadó Bán Imre szerkesztette *A barokk* kötete, melyekhez Bán Imre írta az előszót.[7] Most már senki sem kételkedett abban, hogy a magyar italianisztika jeles művelői között teljes joggal kell említeni a debereceni tudományegyetem régi magyar irodalomtörténeti tanszékének professzorát, Bán Imrét, aki egyre szívesebben tartotta világirodalom-történeti kollégiumait olasz írókról, Dantéről, Petrarcáról, Ariostóról és Tassóról, és rendszeresen szerepelt a Klaniczay Tibor által szervezett magyar-olasz kapcsolattörténeti konferenciákon mint előadó. (Az 1973. évi konferencia szervezőtitkáraként ért az a megtiszteltetés, hogy atyai barátságába fogadott, mely kapcsolat haláláig tartott, és amelyre halálomig büszke leszek.)[8]

II.

Bán Imre olasz tanulmányait is a műgondon és igényességen túl a rá általánosan jellemző egzaktság-igény és mély forráskritikai megalapozás különbözteti meg. A szerző szinte mindig az általános irodalomtörténeti kérdések tisztázása után jut el az egyes művek, illetve irodalomtörténeti problémák elemzéséhez. Legtöbbször évtizedes kutatások érlelik a szintézist, így a reneszánsz és barokk irodalom európai távlatú elemzését és a Dante-tanulmányait is.

Az 1965. évi Dante-évforduló ünnepi kiadványai és a Dante *Összes művei* megjelenése után Bán Imre a *Tiszatáj*ban módszertani tanulmányt közölt, amelyben összegezte egy új magyar Dante-kommentár kívánalmait (ugyanis Kardos Tibor Dante-kiadásaiban Babits kommentárját közölte „kiegészítve" egy-két (marxista) megállapítással – saját magát társszerzőként tüntetve fel), hangsúlyozva, hogy „immár nem lehet kitérni a feladat alól, hogy Dante *Commediáját* eszmeileg és történetileg az eddiginél behatóbban magyarázzuk". Bán Imre az egyes epizódok behatóbb művészi-lélektani elemzését tartotta a legfontosabbnak, és arra is rámutatott, hogy tömören összefoglalt tanulmányokkal kell segíteni a mai magyar olvasót Dante kora gondolkodásmódjának, műveltségi viszonyainak és érzésvilágának megértésében.[9] Erre nyújtott példát a *Dante és a joachimizmus* kapcsolatát elemző tanulmányában, mely az európai joachimizmus-kutatás legújabb eredményei alapján közelít Dante és Gioacchino da Fiore kapcsolódásának kérdéséhez. Bán Imre kész elfogadni a háború utáni kutatások egyik jelentős megállapítását, hogy Dante olvashatta a *Liber figurarum*-ot, és abból merített gondolatokat és költői képeket. Ugyanakkor rámutat arra is, épp a Gioacchino da Fiorét és Dantét összekapcsoló *Commedia*-részletek elemzése során, hogy Dante esetében a joachimizmusnak csak etikai-politikai kisugárzásáról, és nem konkrét filozófiai vagy költői hatásáról beszélhetünk. A *Divina Commedia* nem apokaliptikus jóslatokat tartalmaz, hanem mindenek előtt Fra Dolcinónak azt a felismerését, hogy az emberiség történetének egy új korszaka van kibontakozóban. Dante – mutat rá Bán Imre tanulmányában – akárcsak Gioacchino da Fiore, a világ erkölcsi megújulását várta, és azt kívánta elősegíteni saját művészetével. Azaz, semmiképpen sem beszélhetünk Dante költészete esetében a joachimista spiritualizmus teológiai hatásáról. Épp ezért Dante esetében – Bán Imre szerint – „joachimizmusáról beszélni csak akkor érdemes és hasznos, ha rámutatunk az átvett eszmék funkciójára is". A *Commedia* interpretációjakor az esetleges átvételek elemzésénél egyedül csak „a felhasznált eszmék és költői képek művészi értéke fontos".[10]

A Dante centenáriumi évben írt két Dante-tanulmánya mutatja, hogy Bán Imre professzor már ekkor komolyan gondolt egy esetleges magyar Dante-kommentár megírására. Ez a gondolata még jobban megszilárdult, amikor Kardos Tibor 1973-ban bekövetkezett korai halálával végképp meghiúsult az az elképzelés, hogy a pesti Olasz Tanszék egy új *Commedia*-fordítással (erre Kardos Tibor Weöres Sándort kérte fel, ám a Babits-tanítvány költő a Pokol V. énekének fordításakor belátta mestere igazát, hogy „Más remekműveknek el tudom képzelni több jó fordítását, Dante egy-egy terzinájáét oly talánynak érzem, melynek minden nyelven csak egy tökéletes megoldása lehetséges."[11]) és egy új Dante-kommentárral tegye teljessé a „modern magyar italianisztika" amugyan sem túl termékeny Dante-kutatásait.

Bán Imre tudatában volt, hogy nehéz feladatra vállalkozik az, aki nem csak „átültetni" akarja magyarra az igen gazdag nemzetközi Dante-irodalomból kiválogatott néhány kommentár egy-két részletét, hanem egy összetákolt kompendium helyett valóban igazi Dante-kommentárt kíván készíteni, abból a célból, hogy a mai magyar olvasó is képes legyen meglátni és megérteni a 700 évvel ezelőtt írt remekmű költői szépségeit és filozófiai mélységeit.[12] Ennek a leendő Dante-kommentárnak előmunkálatait jelentették Bán Imre professzornak azon Dante-tanulmányai, melyeket a hatvanas évek végétől szinte haláláig készített. Az idő előrehaladtával, egészsége meggyengülésével kénytelen volt lemondani eredeti tervéről, az új magyar Dante-kommentár elkészítéséről, de nagyon bízott abban, hogy még lesz elegendő ereje ahhoz, hogy Dante-tanulmányai alapján, utolsó műveként legalább egy – igazi magyar – Dante-monográfiát hagyjon a magyar irodalomtudomány javára. Sajnos, látásának végleges megromlása ezt is lehetetlenné tette, így olasz szakos lányunokája (Péli Zsófia) és két irodalomtörténész baráti segítségével halála előtt nem sokkal megjelenhetett Dante-tanulmányainak gyűjteményes kötete.

A kötet előszavában maga a szerző figyelmeztet, hogy ugyan „a kötet monográfiának készült", de a sorozatos betegségek megakadályozták „a mű kiteljesedését". Épp ezért

vállalkozott arra, hogy a már elkészült részeket és a korábban írt (elő-)tanulmányokat Kovács Sándor Iván és Király Erzsébet segítségével „kötetbe gyűjtsem össze, hogy végül is valaminő Dante-opust tegyek le a magyar irodalom asztalára. Úgy érzem, hogy tartozásomból ennyit feltétlenül le kell rónom. [...] A könyv így nemzedékek tisztelgése a *sommo poeta* előtt."[13]

A tanulmányokból összeálló monográfia elején álló bevezetés rajzolja meg *Egy korszerű Dante-kép körvonalait*, majd két terjedelmes fejezet tekinti át a XIII–XIV. század fordulója Firenzéjének életét és műveltségét, illetve Dante életútját és írói munkásságát, mely egyúttal megadja a nagy költő „eszmei fejlődésének vezérfonalát is". Ezt a *Vita nuova* teljesen elkészült elemzése követi, mely nélkül érthetetlen lenne a *Commedia* alapgondolata a Szeretetről, „mely mozgat napot és minden csillagot".

Az *Isteni Színjáték*ról Bán Imre öt tanulmányt készített. Az első az *Isteni Színjáték* keletkezésével, kézirataival és címével foglalkozik. Ezt követi a *Színjáték* szerkezetének, majd két ének, a *Pokol* V. és XXVI. énekének, a *Szerelem halottai*-nak és *Dante Ulyxes*-képének briliáns elemzése. Az *Isteni Színjáték*ot elemző írásokat a már említett *Dante és a joachimizmus* tanulmány zárja.

Az Ulyxes-tanulmányt tarthatjuk Bán Imre tervezett Dante-kommentárja módszertani előképének. Értelmezésében az Ulyxes-történet nem több „a középkor eszmevilága szerint felfogott exemplumnál". Ez a megállapítás nemcsak a De Sanctist követő irodalomtörténészeknek és kritikusoknak (főleg a marxista kritikusoknak) az antik hőst a reneszánsz humanizmus előfutáraként felmutató romantikus beállításait, hanem egyúttal a magyar késő reneszánsz utazási irodalmat kutatóknak Janus Pannoniuson át Dantéhoz visszavezető illúzióit is erőteljesen kétségessé tette. Bán Imre szerint az Ulyxes-epizódban Dante elsősorban nem az utazót, hanem a hamis tanácsadó bűnhődését akarta bemutatni. Bán Imre az állítólagos reneszánsz Ulyxes-képből csak annyit hajlandó elfogadni, hogy Dante az isteni gondviseléssel és világrend szabta határokkal való szembeszegülés felesleges és bűnös voltának bemutatásán túl „csodálatos remekbe formálta az emberi nagyság pátoszát", és így „az Inferno csillagtalan félhomályában az emberi nagyság fényei villannak fel".

A kötet második részébe a szerkesztők Bán Imre Dante-évfordulós tanulmányait vették fel (*A nemzetközi Dante-kongresszus előadásai, Dante a világban, A teljes magyar Dante, Egy új magyar Dante-kommentár kívánalmai, Európai irodalom és latin középkor [Ernst Robert Curtius monográfiája, Bern, 1948]*), melyek szervesen kiegészítik a szerző Dante-elemzéseit.

A kötet végére Király Erzsébet készített utószót, mely nemcsak méltatja Bán Imre tudósi munkásságát, de egyszersmind arra is rámutat, hogy Bán Imre tanulmányait a hatvanas évek olasz és európai Dante-kutatás Curtiustól Auerbachig vezető műveinek ismeretében írta, és ahhoz képest, és azóta milyen új eredmények születtek a nemzetközi Dante-irodalomban az elmúlt negyedszázad alatt. (Kár, hogy ezek alapján nem születtek Magyarországon olyan alapvető Dante-tanulmányok, mint Bán Imréi voltak a hatvanas-hetvenes években...)

Valóban igaz, Bán Imre ahhoz a filológiai iskolához tartozott, amely még Michele Barbitól tanulta meg Dantét szeretni és olvasni (akárcsak Kaposi József és Babits Mihály). Bán Imre műveltsége és kutatói módszere az ókori és középkori kultúra alapos ismeretén alapul, akárcsak Curtius általa is ismertetett nagy monográfiája, mely Babitsnak *Az európai irodalom történetével* egy időben született, és Babitscsal és Bán Imrével együtt hirdeti az európai irodalom és kultúra egységét, melynek egyik legnagyobb kifejeződése a középkor végén Dante *Isteni Színjátéka*.

Király Erzsébet tanulmányában arra is rámutat, hogy Bán Imre monografikus tanulmánykötetének szervességét „szerzőjének etikai személyisége adja, amely nemcsak a hasonlíthatatlan etikumú Dante iránti vonzalomban ölt testet, hanem a teljes, puritán szigorúságú filológiai módszert is áthatja – anélkül, hogy eltüntetné Dante-olvasatának velünk is közölt gyönyörűségét".[14]

Valóban, Bán Imre a tanulmányaiba foglalt hatalmas tudásanyagot bámulatos érzékkel, kifinomult szépírói stílussal képes előadni – mintha a Debreceni Egyetem Auditorium Maximumában tartana előadást diákjainak. Néhány sorban képes megragadni és összefoglalni a Dante-irodalom legbonyolultabb kérdéseit, kedvet csinálva nemcsak a Nagy Mű, hanem a kritikai irodalom átolvasására is. Bán Imre tanulmányai nyújtják az igazi bizonyítékot, hogy az igazán felkészült irodalomtörténésznek nem kell félnie, hogy olvasóját valamiféle „filológiai gályapadhoz" láncolná. Ahogy Bán Imre is vallotta: „az irodalom és a művelődéstörténet kutatója nem mellőzheti azt a munkát, hogy a mától nagyon messze fekvő századok szellemi életét feltárja". Megérti őt az olvasó, ha – Babits Dantéról mondott szép szavaival –: „él benne a Gondolat türelme és izgalma".

---

[1] Vö. Tivadar GORILOVICS, *Jean Hankiss et l'implantation des études italiennes à l'Université de Debrecen*; Lajos NÉMEDI, *I corsi estivi dell'Università di Debrecen*; István BITSKEY, *Imre Bán, studioso dell'italianistica*, = *Italia ed Ungheria dagli anni Trenta agli anni Ottanta*, a cura di Péter SÁRKÖZY, Bp., Universitas, 1998, 123–128, 129–132, 133–138.

[2] BITSKEY István, *A „sacro poema" debreceni tudósa (Bán Imre, az italianista)*, Italianistica Debreceniensis, 1993–94, 181–183.

[3] SÁRKÖZY Péter, *BÁN Imre: Eszmék és stílusok*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1977/3, 413–417.

[4] Vö.: *Renaissance tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., Kossuth, 1957; *Dante a középkor és a renaissance között*, szerk. UŐ, Bp., Akadémiai, 1966. (A továbbiakban: KARDOS 1966.)

[5] Vö.: SÁRKÖZY Péter, *Italianisztika a komparatisztikában – komparatisztika az italianisztikában*, Helikon, 2004/1–2, 255–264.

[6] *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di Mátyás HORÁNYI e Tibor KLANICZAY, Bp., Akadémiai, 1967 (BÁN Imre tanulmánya: *Il dramma pastorale italiano e la „Bella commedia ungherese" di Bálint Balassi*, 147–156); *Il Romanticismo. Atti del VI. Congresso dell'AISLLI*, a cura di Vittore BRANCA e Tibor KARDOS, Bp., Akadémiai, 1968.

[7] *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, vál., s. a. r. KOLTAY-KASTNER Jenő, bev. tan. BÁN Imre, Bp., Akadémiai, 1970 (Az irodalomelmélet klasszikusai, 2); *A barokk*, bev., vál., ford., magy. BÁN Imre, Bp., Gondolat, 1962.

[8] BÁN Imre tanulmányai az MTA és a velencei Cini Alapítvány alábbi köteteiben szerepelnek: *Venezia ed Ungheria nel Rinascimento*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1973; *Venezia e Ungheria nel contesto del Barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, Olschki, 1979; *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti italo-ungheresi della presa di Buda alla rivoluzione francese*, a cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY, Bp., Akadémiai, 1982.

[9] BÁN Imre, *Egy új magyar Dante-kommentár kívánalmai*, Tiszatáj, 1967/5, 475–477.

[10] BÁN Imre, *Dante és a joachimizmus* = KARDOS 1966, 202–229.

[11] BABITS Mihály, *Dante fordítása*, idézi SÁRKÖZY Péter, *Babits Mihály Dante-fordításának korszerűsége* = DANTE Alighieri, *Isteni Színjáték*, ford. BABITS Mihály, szöv. gond., utószó, TARBAY EDE, kísérőtan. SÁRKÖZY Péter, Bp., Szent István Társulat, 2002, 593–615 (az idézet: 615).

[12] 1986-ban Szántó Tibor kezdeményezésére Vittore Branca professzorral terveztük, hogy a Helikon könyvkiadóval megjelentetjük az Egyetemi Könyvtárban őrzött Dante-kódexet, melynek jegyzetapparátusát Giorgio Padoan készítette volna, míg a magyar fordítás költői megoldásaihoz Rába Györggyel írtuk volna jegyzeteket, de sajnos a tervből nem lett semmi. A Dante-kódexet most fogja megjelentetni a Veronai Egyetem a szegedi Olasz Tanszékkel közös kiadásban, de új jegyzetapparátus nélkül.

[13] BÁN Imre, *Előszó* = UŐ, *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, s. a. r., utószó KIRÁLY Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1988, 1–2. (A továbbiakban: BÁN 1988.)

[14] KIRÁLY Erzsébet, *Bán Imre Dante-tanulmányaihoz* = BÁN 1988, 266.

GORILOVICS TIVADAR

Bán Imre és a francia irodalom

Bán Imre az első világháború után föllépő tanárnemzedéknek a legendás Eötvös Collegiumot megjárt elitjéhez tartozott, a tudományos pályán azonban – életkörülményei alakulása folytán –, noha nem előzmények nélkül, viszonylag későn indult el. Az Eötvös Collegium a szaktudás mindenek felett álló tiszteletével, már-már teljesíthetetlen követelményeivel és nem utolsó sorban szabad légkörével őrá is meghatározó, egész életre szóló hatással volt. Ebben nem kis szerepet játszott a Collegium közismerten franciás szellemisége, amely nemcsak abból adódott, hogy 1894-ben Eötvös Loránd kezdeményezése nyomán a párizsi École Normale Supérieure mintájára jött létre, hanem első igazgatójának, Bartoniek Gézának abból a meggyőződéséből is következett, melyet Eckhardt Sándor az igazgató halála után így jellemzett: „Kedvenc gondolata szerint a magyarságra ezer csatornán beáramló német kultúrát a veszélytelenebb francia kultúra erősebb ellenhatásával kell egyensúlyba hozni. Ezzel a beavatkozással a magyar tudományos és irodalmi élet határozottan nyert színben, frissességben és főleg öntudatosságban, mert a francia kritikai szellem hatása alatt a gépies utánzást sok téren a tudatosság váltotta fel."[1]

Ennek a franciás szellemiségnek lettek a két világháború között a terjesztői az egyébként saját arculattal bíró egyetemi francia tanszékek is, amelyek élén olyan tanárok és kutatók álltak, mint Eckhardt Sándor, Zolnai Béla vagy Hankiss János, akik maguk is az Eötvös Collegium neveltjei voltak, sőt Eckhardt 1915 és 1923 között a tanára is volt. Eckhardt Sándort, aki Balassi Bálintból doktorált, s 1917-ben egy ma is számon tartott monográfiát írt Ronsard egyik (nem jelentéktelen) költő kortársáról,[2] 1923-ban nevezték ki a budapesti francia tanszék (akkori szóhasználattal) nyilvános rendes tanárává, vagyis egy évvel az előtt, hogy Bán Imre magyar-francia szakon megkezdte volna tanulmányait. 1924-ben jelentette meg *A francia forradalom eszméi Magyarországon* címmel átfogó s egyben aprólékos adatgyűjtésre támaszkodó monográfiáját.[3] Külön említendő közleményei: *Az aradi Közművelődési Palota francia könyvei*,[4] amelyet a majdan hasonló feladatokra vállalkozó Bán Imre könyvtárában is megtalálunk,[5] „Les livres français d'une bibliothèque privée en Hongrie au XVIIIe siècle",[6] illetve a komparatisztikai kutatások terén példaadó „Sicambria, capitale légendaire des Français en Hongrie"[7]. Nem csoda, ha Julow Viktorral folytatott beszélgetése során, pályakezdésére visszatekintve, Bán Imre kijelentette: „A harmadik professzor[8], akitől nagyon sokat tanultam, és aki talán az eljövendő pályámat mindegyiküknél jobban befolyásolta, mondhatnám, hogy determinálta, Eckhardt Sándor volt. Eckhardt Sándorban a nagy filológust tiszteltük, az összehasonlító irodalomtörténet bámulatos tudású, rendkívül szigorú és nagyon sokat követelő szakemberét."[9]

Bán Imre az egri Dobó gimnáziumban határozta el, hogy a budapesti egyetemen magyar-francia szakra iratkozik be. Könyvtárának most összeállított katalógusa alapján nyomon követhető, miként szerezte be még gimnazistaként leendő könyvtára francia anyagának első darabjait. Ezek között volt az iskolai nyelvoktatás elősegítésére valamikor a századfordulón indított *Francia Könyvtár* bőséges magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátott néhány kötete: Alphonse Daudet és André Theuriet elbeszélései,[10] illetve Émile Augier és Jules Sandeau egykor igen népszerű vígjátéka, a *Poirier úr veje*.[11] Vásárolt ugyanakkor nem egy művet magyar fordításban, s ez a szokása később is megmaradt.

Mondanunk sem kell, hogy számottevő gyarapodást a francia nyelvű könyvek beszerzése terén az egyetemi évek hoztak, noha a gyarapításnak óhatatlanul korlátokat szabott az anyagi lehetőségek érezhetően szerény mértéke. Ez magyarázza, hogy a klasszikus szerzők többségét (Corneille, Racine, Molière, La Fontaine, Voltaire), de a XIX. századi írók (Balzac,

Hugo, Flaubert és mások) műveit is többnyire olcsó vagy viszonylag olcsó kiadásban vette meg.[12] Ez utóbbiak között van egy Molière-összkiadás is.[13] Olykor viszonylag drágább könyvekre is futotta: megszerezte például Baudelaire Calmann–Lévy-féle összkiadásának *A romlás virágait* magában foglaló első kötetét.[14] Meglepőbb szerzemények is akadnak: 1926 decemberében megveszi Pierre Louÿs *Aphrodite* c. regényét, amelyben a szerző, Gide ifjúkori barátja, nem kis tehetségről tanúskodó írói eszközeivel egy alexandriai hetéra meglehetősen sikamlós történetét mondja el. A könyvet megtalálhatta valamelyik pesti antikváriumban, hallhatott róla kollégista társaitól is, de az sincs kizárva, hogy olvasta Ambrus Zoltán részletes és igen kritikus ismertetését a rendkívüli „könyvárusi sikerről", mely a szerzőnek osztályrészül jutott.[15] Balzac és Flaubert egyébként az a két francia regényíró, aki a legtöbb művel szerepel a könyvtár katalógusában: Flaubert-től a *Bouvard és Pécuchet* kivételével minden akkor megszerezhető művét megvette. A jelek szerint Mérimée-t is kedvelhette, a *Carmen*, a *Colomba* mellett néhány novellájának kiadása is megvan a könyvtárában. A prózaírók közül azonban a legtöbb francia nyelvű kiadással Maupassant szerepel a katalógusban.

Nem nehéz elképzelni, milyen izgalommal tölthette el a negyedik évét lezáró francia szakost, amikor megkapta az értesítést, hogy állami ösztöndíjjal Párizsba mehet egy egész tanévre. Útra kelhetett tehát „Ady Endre nyomában", noha nyilvánvalóan nem azért, hogy elrejtőzzön a párizsi Bakonyban. Könyvtárának gyarapítási adatai azt mutatják, hogy egyetemi évei alatt fedezte föl igazában a költőt, akinek 1924 és 1927 között minden kötetét megszerezte. Első szerzeménye az *Új versek* volt, ez lehetett első találkozása azzal a Párizs-mítosszal, amelynek hatása alól ő sem vonhatta ki magát. (Itt jegyzem meg, hogy Ady költészete Eckhardt Sándor, a tudós filológus versfordítói próbálkozásainak is tárgya volt.)

Párizsi ösztöndíjasként (1928 októbere és 1929 júliusa között) a könyvgyűjtő már többet engedhetett meg magának, például megvehette a „Classiques Garnier" annotált szövegkiadásai közül a *Manon Lescaut*-ét, Chateaubriand *Les Martyrs*-ját, egy Villon-összest, de olyan kiadványokat is, mint a *Chanson de Roland* Bédier-féle két kötetes kiadása vagy Balzac *Contes drolatiques*-jának Gustave Doré 425 rajzával illusztrált kiadása. Ifjú francia szakosunk nem lett volna Eötvös-kollégista, ha irodalmi érdeklődését nem terjeszti ki, legalábbis bizonyos mértékig, a kortársi francia irodalomra. Hogy Gide egyetlen művel, a *Pásztorének*kel van jelen könyvtárában, a mű témájának ismeretében nem igazán meglepő.[16] Ezzel szemben Bán Imre még kiutazása előtt, 1928 januárjában megveszi (nyilván antikváriumban) *Az eltűnt idő nyomában* négy kötetét,[17] sőt mindjárt kritikai kalauzt is beszerez hozzá, Léon Pierre-Quint Proust-esszéjét.[18] Ugyancsak ekkor tesz szert egy vaskos modern francia költői antológiára is.[19] 1928 karácsonyán, már Párizsban, egy Valéry-kötettel ajándékozza meg magát.[20] Az 1920-as években beérkezett regényírók közül Mauriac kelti föl kíváncsiságát, Párizsban két regényét is megveszi.[21]

Az 1930 szeptemberében kinevezett gyöngyösi gimnáziumi tanár kortárs irodalmat már csak hébe-hóba vásárol, megveszi például André Maurois *Climats* című regényét,[22] illetve tájékozódás céljából a *Mai francia dekameront*.[23] Hasonló tájékozódási igényt vagy kíváncsiságot kielégítendő vásárolt meg, de már jóval később, egy-egy franciaországi útja alkalmával, olyan munkákat, mint Yves Duplessis könyve a szürrealizmusról[24] vagy Pierre de Boisdeffre jelenkori irodalmat bemutató kritikai áttekintése, *Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui*.[25] Bán Imre könyvtárának francia szekciójában a XIX. századi francia irodalom képviselete a legjelentősebb, a francia szövegkiadások mellett számos művet vesz meg magyar fordításban, olykor különböző fordításokban. Így például Flaubert-től a *Bovaryné* megvan Ambrus Zoltán és Hajó Sándor, Mérimée *Carmen*je Sztrokay Kálmán és Hajó Sándor átültetésében.

Bán Imrének az olvasmányain keresztül megbízható ismeretei voltak mindenekelőtt a XVII. és XIX. századi francia irodalomról, de könyvtárában megtaláljuk a konzervatív vagy iskolás Doumic és Des Granges mellett Gustave Lanson, Daniel Mornet, Marcel Braunschvig modernebb szemléletű irodalomtörténeti áttekintéseit is. Hogy főleg ez utóbbiakból mit és mennyit hasznosított saját kutatásaiban, az külön tanulmány tárgya lehetne. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ő mind egyetemi oktatóként, mind kutatóként *nem a francia irodalom kutatásával jegyezte el magát.* Olyan monográfia, amilyen Eckhardt Sándoré volt Rémy Belleau-ról, Hankiss Jánosé Diderot-ról vagy Philippe Néricault-Destouches-ról, nem fűződik nevéhez. Az egyetlen alkotó, aki a nagyok közül szenvedélyesen érdekelte, Dante volt.

Amikor Julow Viktor a vele folytatott beszélgetés során szóba hozta munkásságának a „névtelenséghez" tartozó részét, így válaszolt: „Rengeteg olyan munkát végeztem, amely nekem személy szerint keveset használt. Gondolok számos bírálatomra, opponensi véleményemre, lektorálásra – arra a rengeteg szakdolgozatra, melyet vezettem. [...] Egyetlen haszna persze mégis volt mindennek: nagyon sokat tanultam közben."[26]

Az efféle „névtelen" munkára a francia tanszéken is mindig számíthattunk, bizonyság rá néhány doktori értekezés, amelynek „az ügy érdekében" készséges bírálója volt, kezdve a magamén Roger Martin du Gard-ról, folytatva a Szabó Annáén Valéryről és Halász Katalinén Chrétien de Troyes-ról, hogy csak ezeket említsem. De más módon is támogatott bennünket, s itt első helyen megint csak a saját példámat említhetem. A Gondolat Kiadó az ő javaslatára kért föl 1960-ban *A korai francia felvilágosodás* c. kötet tervezetének elkészítésére, majd megírására az „Európai antológia" sorozatban. Még két éve sem voltam akkor az egyetemen, csak annyit tudhatott rólam, amennyit a bemutatkozó látogatásom s néhány futó találkozásunk alkalmával mondtam el, de ez, úgy látszik, elég volt ahhoz, hogy eldöntse: a saját felelősségére bedob a mély vízbe, hadd tanuljak meg úszni. Amikor egyik kollégánk, Vígh Árpád a Bán Imre szívének oly kedves retorikával, közelebbről a magyar retorikatörténettel kezdett foglalkozni, legközelebbi konzultánsa egykori professzora volt, s okkal mondhatott neki köszönetet „őszinte hálával tanácsaiért és segítségéért" az elkészült mű, a *Retorika és történelem* (1981) ajánlásában.

Mi, franciások Bán Imrét a magunkénak is tudtuk és tudjuk, amiképpen ő maga is mindig baráti és segítőkész volt irányunkban. Legyen hát e rövid áttekintés utolsó szava az emlékezésé és a sokadszorra megismételt köszöneté.

---

[1] *Napkelet*, 1931. március, 196.
[2] *Rémy Belleau, sa vie et sa Bergerie*, Budapest, 1917.
[3] Bp., Franklin Társulat (Ember és természet, 7).
[4] Arad, Réthy Lipót és Fia, 1917.
[5] Katalógusát közreadta: PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa, *Bán Imre könyvtára*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. A katalógus alkalmanként feltünteti mind Bán Imre bejegyzéseit a beszerzés időpontjára vonatkozóan (ez jelen esetben 1924. nov. 17.), mind a neki szóló ajánlásokat.
[6] *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes*, 1923, 145–157.
[7] *Revue des Études Hongroises*, 1928, 166–197.
[8] Horváth János és Gombocz Zoltán után.
[9] 1977. dec. 13-án a Magyar Rádióban elhangzott beszélgetés nyomtatott változata: *Irodalomtudósaink fóruma. Bán Imrével beszélget JULOW Viktor*, Jelenkor, 1978/4, 363–368 (az idézet: 363). (A továbbiakban: JULOW 1978.)
[10] Mindkettő *Contes* címmel jelent meg, Daudet BALLENEGGER Henrik magyarázataival (Bp., Lampel, é. n., Franczia könyvtár, 18), Theuriet HORVAY Róbert gondozásában (Bp., Lampel, é. n., Franczia könyvtár, 23).
[11] *Le gendre de monsieur Poirier*, OTROK Mihály magyarázataival (Bp., Lampel, é. n., Franczia könyvtár, 5).
[12] A már említett „Franczia könyvtár" (Voltaire, Molière, Hugo) mellett olyan sorozatokat említhetünk, mint a ma is létező „Classiques Larousse" (Corneille, Racine, Molière), a „Collection Nelson" (Bernardin de Saint-

Pierre, Balzac, Gautier, Mérimée, Flaubert), „Les Meilleurs Livres" d' Arthème Fayard (Hugo számos verskötete), stb.

[13] MOLIÈRE, *Oeuvres complètes en six volumes*, Paris, Nelson, é. n. (Beszerzés időpontja: 1925. szept. 14.)

[14] *Les Fleurs du mal*, précédées d'une notice par Théophile GAUTIER, Paris, [1868].

[15] AMBRUS Zoltán, *Aphrodite* = UÓ, *Vezető elmék*, Bp., Révai Testvérek, 1913, 272–291.

[16] *La symphonie pastorale*, Paris, Librairie Gallimard, [1925].

[17] A *Du côté de chez Swann* 1919-es két kötetes kiadását és ugyancsak két kötetben *La prisonnière* (A fogoly lány) 1924-es kiadását. Az effajta részleges beszerzés nem egyedi eset. Romain ROLLAND regényfolyamának, a *Jean-Christophe*-nak is csak az első és harmadik kötete szerepel a katalógusban: *L'Aube* és *L'Adolescent*, Paris, Librairie Paul Ollendorff, é. n.

[18] *Marcel Proust, sa vie, son oeuvre*, Paris, Aux Éditions du Sagittaire, [1925]. Proust iránti érdeklődése később sem szűnik meg, megveszi RÉZ Pál tanulmányát (Gondolat, 1961), majd André MAUROIS könyvét: *De Proust à Camus*, Paris, Librairie Académique Perrin, [1963].

[19] *Anthologie de la nouvelle poésie française*, Paris, Aux éditions du Sagittaire, [1924]. Párizsban, talán az *Így írtok ti* keltette kíváncsiságból is, megveszi Didier de ROULX *A la Manière de nos divins Poètes* c. pastiche-gyűjteményét (Paris, Éd. de la Jeune École, 1925).

[20] *Eupalinos ou l'architecte*, précédé de *L'âme et la danse*, Paris, Librairie Gallimard, [1927].

[21] *Le désert de l'amour* (A szerelem sivataga), Paris, Le Livre Moderne Illustré, 1927 és *Le fleuve de feu* (A tűzfolyó), Paris, Le Livre Moderne Illustré, 1928.

[22] Paris, J. Ferenczi et Fils, 1935 (Le Livre Moderne Illustré).

[23] Ford., bev., életrajzok GYERGYAI Albert, Bp., Nyugat Kiadása, [1935].

[24] *Le Surréalisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 1958.

[25] Paris, Le Livre Contemporain, [1969].

[26] JULOW 1978, 368.

ABÁDI NAGY ZOLTÁN

A dékán Bán Imre

Mivelhogy egyetemista voltam akkor, annyit tudtam Bán Imréről, a KLTE Bölcsészettudományi Karának dékánjáról, amennyit bármikor, bármelyik dékánról tud az átlaghallgató. Vagyis jóformán semmit. Voltaképpen annál is kevesebbet, mert csak az annál-is-kevesebbet tudhatta bárkiről a hatvanas évek elején a mindenHatóság körein kívüli diák. Sokkal később viszont magam is töltöttem be vezető szerepet a Kossuth- majd a Debreceni Egyetemen, rövid bölcsészdékánságot is beleértve. Ezért bátorkodom engedni a megtisztelő felkérésnek. Meg saját kíváncsiságomnak is: nagyon érdekel, hogy miféle feladatokkal birkózott, 1958 és 63 között, másik – dékáni ajtó mögötti – életében a nagy professzorhoz illő személyiségű, hatalmas felkészültségű, szuggesztív oktatói habitusú, köztiszteletnek örvendő tudós és tanár, Bán Imre. Nem folytattam kutatásokat, nem kerestem fel még élő, egykori munkatársakat. Se időm se lehetőségem nem volt erre, nem is várt tőlem ilyesmit ez a feladat. Viszont elolvastam dékáni korszakának kari tanácsi jegyzőkönyveit. Kizárólag ezek alapján fogalmazom meg, amit mondandó vagyok.

Bán Imre Kálmán Bélát követte a dékáni székben. Már elődé dékánhelyettesként többször ő vezette le a kari tanácsülést (pl. a dékán 1957 végi, 58 eleji több hónapos külföldi tartózkodása idején). Docensként lett dékán, és első számú kari vezető volt, amikor elnyerte az egyetemi tanárságot.

Dékánhelyettesként, majd dékánként nehéz és értelmetlen feladatokat is rótt rá is az 1956-os forradalmat és szabadságharcot „ellenforradalom"-nak nyilvánító, ideológiai mámorban úszó és megtorláséhes korszak. A kari tanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint nem volt könnyű, például, az olyan napirendi pont, mint Koczogh Ákos és Julow Viktor „ellenforradalmi tevékenységének" fegyelmi ügye. Ennek bizonyítéka a tanácsülést elnöklő Bán Imre dékán kötelezően előírt, nagyon kényes ügyek esetén alkalmazott ülés-„vezetési" taktikája: hagyta, hogy mások megvitassák a kérdést. A levezető elnök hallgatagsága az ideológiai tét eszmei tartalmától való viszolygás lehetett, nem pedig megalkuvás. Még kevésbé állt mögötte elvtelenség vagy ártó szándék – hiszen, mondjuk, ezekben a konkrét, „ellenforradalmi" fegyelmi kérdésekben eleve csak a politikailag érinthetetlen kari tanácstagok állásfoglalása számított – ők pedig maguk is azon tanakodtak, egy-két kivételt leszámítva, hogy milyen minisztériumi közbenjárással lehetne a két „megtévedt" kollégára váró elkerülhetetlen büntetést mérsékelni vagy elviselhetőbbé tenni.

A hallgatás: passzív ellenállás. De Bán Imre azt is tudta, hogy a passzív rezisztencia a hangosan artikulált vezetői ügybuzgalomban is kifejezésre juthat. Dékáni tisztéből eredően hűségesen, valójában azonban szigorúan csak tárgyszerűen és zéró megszállottsági fokon vezette be azokat a napirendi pontokat, amelyek félretolhatatlanul zárták le akkoriban az érdemesebb munka elől az utat. Ismertette, mit vár a Kartól a miniszter vagy az Egyetemi Tanács; majd hagyta, hogy a tanácstagok megvitassák a kérdést (már akinek kedve volt hozzá, mert az se volt szokása, hogy nógassa a vitára kollégáit); a végén pedig azzal zárta, hogy meg kell érdeklődni a tanszékektől, mit javasolnak (pl. a világnézeti nevelés megjavításának érdekében, mert az Egyetemi Tanács elvi állásfoglalásban kér választ a Kartól [1959]); vagy részletes indoklást kell kérni az illetékes rektorhelyettestől (pl. azt illetően, hogy a doktori szigorlat második melléktárgya kötelezően marxizmus-leninizmus legyen [1959]); vagy az illetékes felettes szervek figyelmébe kell ajánlani a felmerült vitás kérdéseket (pl. a marxizmus-leninizmus program helyzete az egyetemen [1963]); vagy – látszólagos egykedvűséggel – kikapott a lángok közül valamilyen veszélyeztetett értéket (pl. a hazafiságot a burzsoá nacionalizmus elleni küzdelem körül forgó, a Karnak megint csak kötelezően előírt napirend vitájában [1961]); vagy szakmai irányba kanyarította a végén a

gondolatot (pl. amikor elégedetlen volt az Egyetemi Tanács a vallásos ideológia elleni harccal, és kari napirendre tűzette a kérdést [1959], a dékán így összegzett: az oktatónak a szocializmus építésének szilárd talaján kell állnia, vagyis legyen kifogástalan jellem és jó szakember).

Bán Imre ugyanis a szakmai érvek dékánja volt. Magától értetődően jellemezte ez, kézenfekvő tudományos és oktatási kontextusokban az olyan professzor dékánt, amilyen ő volt. Ennél érdekesebb azonban a szakmai érvelés mint menekvési útvonal, amikor ostoba ideológiai kérdésekben kellett ülésezni. (Országh László mondása jut eszembe: „az ülésezés a szocialista tudat megnyilvánulási formája"). Bán Imrének kellett levezényelnie a „minőségi csere" akciót (1958), melynek az volt általa nyomatékosan hangsúlyozott lényege, hogy a gyengébb képességű, de politikailag megbízható oktatók helyett olyanokra van szükség, akik tudományos és didaktikai szempontból is magas színvonalat képviselnek. Máskor azt javasolja, hogy a Módszertani Bizottság alakuljon át Oktatási és Módszertani Bizottsággá. Egyik nagyon finom módja volt ez annak, ahogyan komolyabb mértékben lehetett szakmai tartalmat becsempészni az eredetileg másra kitalált keretek közé. A szakmai komolyság késztette arra is, hogy megvizsgáltassa a levelező képzés helyzetét (1963), mert minden jel arra vallott, érvelt a dékán: a legtöbb levelező hallgatónak az a célja, amint bejutott az egyetemre, hogy a követelményeket fellazítsa – és ennek nem szabad engedni.

Másrészt, ostoba penzumok ide vagy oda, ekkor indul meg az 1956 után lehetővé vált fejlesztési gondolkodás, olyan kérdésekben is, melyek esetleg jóval később hoztak termést. Dékánhelyettesként, majd dékánként energikusan támogatja Bán Imre az új elképzeléseket. Már 1957 végén felmerül a „lélektani tanszék" létesítésének ügye Jausz Béla és Gunda Béla szorgalmazásában, az általános nyelvészet Herman István, az egyetemes művelődéstörténet Szabó Dezső, az újkori egyetemes történet Szabó Dezső, az esztétika Juhász Géza, a szlavisztika Gunda Béla és Iglói Endre, a filozófiatörténet Iglói Endre előterjesztésében, úgyszintén a könyvtár szak és a népművelés szak kérdése. És itt-ott a visszaállítások és visszahelyezések korszaka is ez. A vidéki egyetemeken bezárt nyugati nyelv és irodalom tanszékek is 1956 eredményeként indulhattak újra. Bán Imre az 1958 őszi tanácsülést vezeti először dékánként. Első mondatai közé tartozott, hogy üdvözölje a visszahelyezett Országh Lászlót, akit minden igyekezetével segít abban, hogy az angol és a német programot újra felépítse. Érdemes megjegyezni, hogy miközben a minisztérium engedélyezi a nyugati tanszékek újbóli működését, igen sajátos módon ellenzi a világirodalmi tanszék visszaállítását (ellenben – nagyon is átlátszó ideológiai meggondolásból – támogatja legújabbkori magyar irodalomtörténeti tanszék létrehozását).

Elévülhetetlen érdemei vannak Bán Imre dékánnak a Debreceni Nyári Egyetem újjászervezésében is. 1957 novemberében, dékánhelyettesként ő elnökli azt a Kari Tanácsot, melyen napirenden van a Nyári Egyetem újjáélesztése, norvég, német és francia ösztönzés és igény alapján (a francia mögött Sauvageot professzor áll, aki Dombrovszky József révén juttatta el üzenetét Debrecenbe). Felsorakozik az ügy mellett Barta János, Juhász Géza, Szabó István, Iglói Endre. A dékán levelet ír a rektornak és a minisztériumnak. A Kari Tanács 1958. márciusi ülésén vissza is térhet a kérdésre, Juhász Géza és Herman István anyaga alapján (közben megszerezték „Kállai elvtárs" támogatását). Bán Imre egyébként dékánként vitte a Nyári Egyetem igazgatói funkcióját 1961-ben, erre kevesen emlékeznek. A Kulturális Kapcsolatok Intézete akkoriban évente jelölt ki új személyt erre a tisztségre. 1964-ben újra Bán Imre lett az igazgató. 1966-ban az ő javaslatára egységesült a lektori továbbképző tanfolyam, az orvosi nyári egyetem és a TIT ismeretterjesztő nyári tanfolyam, újra Debreceni Nyári Egyetem néven. Ez az a pont, ahonnan elindul a Nyári Egyetem egyenletesnek mondható szakmai fejlődése, és a lassú növekedés, mely az 1980-as évek második feléig tart. Bán Imre és a Nyári Egyetem látszólag külön története, ám az ő debreceni működéséhez és dékánságához mégis szervesen kapcsolódó története, nem akármilyen adalék ahhoz, mekkora

kapcsolati tőkéje a Nyári Egyetem az egyetemnek és a városnak: elvégre a fiatal Bán Imre a Nyári Egyetem olasz tanfolyamára jött el először Debrecenbe.

A tananyag-korszerűsítés és oktatási reform korszaka is az ő dékánságának ideje. 1961 elején a hallgatók számára kötelező óraszámot heti átlag 28, legfeljebb 32 órában állapítják meg; csökkentik a kollokviumok számát; a szigorlati reform értelmében szigorlat csak bizottság előtt tehető, de a bizottság a továbbiakban legfeljebb három főből állhat. Bán Imre felmérette a tanárképzés helyzetét is, jelentésben összegezte az eredményt, és javaslatokat tett a változtatásra.

És minden jel arra vall, hogy Bán Imre kitűnő emberismerettel rendelkezett. Nem akárhogy választotta ki közvetlen munkatársait – amennyiben ez rajta állt. Voltak, akikkel közelebb álltak egymáshoz, akiknek a tanácsait rendszeresen kikérte (ezek közé tartozott a fentebb említett Országh László, akit 1959 őszén megtett a Tudományos Bizottság elnökévé; amikor pedig Országh 1960-as éves jelentését Sulán Béla megtámadta, a dékán Szabó Istvánt kérte fel a bizottság elnöki szerepének ellátására). Gondosan tanulmányozta a tanszékek által beterjesztett alkalmazási javaslatokat; tudta tehát, milyenek azok a fiatal oktatók, akik bekerülnek az egyetemre, és nem egyszer fogalmazott meg olyan véleményt az előterjesztő tanszékvezetővel szemben, mely véleményben az idő később őt igazolta. Azt is tudta, dékánhelyettesként, a dékán tartós távolléte miatt dékáni feladatokat ellátva, 1957 őszén, hogy tapintatosan előre szólnia kell a professzoroknak: ne utasítsák el őt, amikor majd megkéri őket arra, hogy az Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára rendezett ünnepi tudományos ülésszakon elnöklést vállaljanak. És, mert jó vezető volt – ha, szerencsétlenségére, a legrosszabb korszakban is –, azt is pontosan érzékelte: mekkora artikulációs gyakoriság és adagolási vehemencia szükségeltetik ahhoz, hogy támadhatatlanul előadja, amit „fent" várnak tőle, a „lent" pedig ne vigye túlzásba az utasítás teljesítését. Ezért aztán elmondta, de nem sűrűn, azt, amit ma már abszurd drámába illőnek érzünk, ám aminek behajtását szigorúan várták volna tőle azokban az időkben, amikor a „külügy" nevében is benne volt, hogy a „kül" bizony komoly „ügy" valakiknek, a háttérben: szíveskedjenek az egyetemi dolgozó- és oktatótársak az egyetemi címre érkezett külföldi borítékokat a Dékáni Hivatalban leadni – szigorúan nemzetgazdasági szempontból, a bélyegek miatt (1959).

Bán Imre olyan korban volt dékán, amikor alapigazságok kérdőjeleződtek meg, és, értelmetlen módon, óriási energiákat felemésztő taktikázással kellett védeni a legegyszerűbb és leglogikusabb alapszempontokat meg tájékozódási pontokat, melyek a világ sok más táján természetesen adottak, és amely tájakon pusztán annyi az ember dolga – ha kutat, ha tanít, ha vezet –, hogy el/továbblendüljön róluk. Kegyetlenül kifogta tehát az a kiváló tudós, tanár és morális lény, aki a totalitárius „kiindulóponttalanítás" és az intézményesült, totális gáncs korába született bele. Hogy maradhat a sarkaiból is kifordított reflexrendszer ép és egészséges? Bán Imre azok közé tartozik, akiktől választ kaphatunk erre a kérdésre. Aki viszont már keresni *sem* kívánja a választ, elvégre akkorát változott a világ, hogy a kérdés értelmezésébe is belefárad – mert ma már ahhoz is történelmi ismeretek kellenek, hogy a kérdést megértse az ember –, annyit mindenesetre tegyen meg: köszönje meg a sorsnak, hogy ma él, és nem volt dékán az ötvenes évek végén meg a hatvanas évek elején; Bán Imrének pedig köszönje meg, hogy vállalta, és mesterségesen agyonnehezített, voltaképpen politikailag is még mindig igen veszedelmes időkben arra is maradt a szélmalomharc mellett ideje, hogy előre vigye a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát. Mert a Bán Imre-nemzedék legjobbjainak köszönhető, hogy az igen sötét évtizedekben kiadott diplomák zöme ma is büszkén vállalható. Ezt érdemes észben tartani, mert volt már olyan tudatlan, aki felvetette, hogy valamennyi 1989 előtt kibocsátott diplomát érvényteleníteni kellene.

Visszaemlékezések

IMRE LÁSZLÓ

Emlékek és tanulságok a 100 éve született Bán Imre professzor ünnepén

Sok éve annak immár, amikor (1963 őszén) elsőéves magyar szakosként Bán Imre professzort (nagy szerencsénkre akkor még kötelező volt előadásra járni, amiben az volt a szerencse, hogy nem ütközhettek az órák) magyar irodalomtörténeti főkollégiumon és kötelezően választható világirodalmi kollégiumon hallgatni kezdtem. Ez utóbbi féléves stúdium a középkorról, az egyházatyákról, s legfőképpen Dantéról szólt. Bizony, nem sok előzetes ismeretünk volt clairvaux-i Szent Bernátról, Aquinói Szent Tamásról, de még Szent Ágostonról sem. A hallottak aztán hamar meggyőztek arról bennünket, hogy ezek nélkül nem sokat értünk az európai kultúrából. De szó esett itt Abelárd szerelmi históriájától a *Carmina Burana* alapját adó vágáns költészetig és Villonig sok mindenről, de leginkább az *Isteni Színjáték*ról. Kacagtató és borzalmas, szent és vulgáris keveredése oly életszerűen tűnt elénk, hogy Bahtyin Rabelais-monográfiája, vagy *A rózsa neve* (minden értéke mellett is) nem is tudott igazán sok újat mondani.

Hogy milyen mély nyomokat hagyhat egy szuggesztív egyetemi előadás, annak illusztrálására hadd mondjak mindjárt egy igaz történetet, melynek hőse én magam vagyok. Jó egy éve egyetemünk rektora arra kért, hogy mint humán előképzettségű helyettese (abban az időben prorektor voltam, ami a rektori tisztséget időben követő megbízatás nálunk) én vezessem be (és mondjak köszöntőt) a Zeneművészeti Főiskolai Karunk létrejöttének 30. évfordulójára rendezett hangversenyen, melyen a *Carmina Burana* szerepelt a műsoron. A felkészülésre az idő kevés volt, a több mint 40 éve hallott előadás azonban elevenen élt bennem, nemcsak a középkor és az egyetemek viszonyáról, de még a hangsúly is, ahogyan Bán Imre a *Carmina Buraná*-t, illetve Villont idézte. Aki aztán hallotta annak idején Bán Imre középkorról szóló előadását, s az én akkori bevezetőmet is, alighanem felfedezte az egykori kollégium szellemét... Annyi bizonyos, hogy a zsúfolásig telt Bartók Teremben többször is hálásan gondoltam egykori tanáromra.

Ma sokan azt gondolják, hogy az ismereteket az Interneten szánkázva kell megszerezni, s van is, amit így meg lehet tudni, de – meggyőződésem – a jó egyetemi előadás a lényegről úgy tudósít, olyan maradandó érvénnyel és szuggesztíven, amihez képest szánalmas és csökevényes az adatbankok lajstroma. Bán Imre esetében a jelenség, az ember maga is élmény és tanulság volt. Eleganciája, udvariassága (előzékenyen, kalaplevéve viszonozta köszönésünket a villamosmegállóban), lenyűgöző tudása (építészetről, zenéről, festészetről) meggyőzött bennünket arról, hogy „világszínvonal"-on tanulunk. Ez a benyomásunk azon alapult, hogy például megvettük a könyvesboltban a barokkról szóló, nemrég megjelent könyvét az „izmusok" sorozatban, melynek jegyzetei meggyőztek bennünket arról, hogy a friss német, olasz, francia tudományos eredmények birtokában van. Vagy azon, ahogy beszámolt a velencei barokk-kongresszusról stb.

Azt hiszem, többen is, akik valamely kisvárosi gimnáziumból érkeztünk frissen Debrecenbe, a nagyvárosba, ahol állandó színház, villamos, egyetem stb. van, nagy ajándékban részesültünk azzal, hogy amit már több mint tíz éve olvastunk nagy szenvedéllyel, de aminek a hátteréről (az iskolai tankönyveken túl) csak regények fülszövegéből, utószavaiból értesültünk, az irodalom történetéről, folyamatairól, törvényszerűségeiről most „világszínvonalon" kaptunk szakszerű tájékoztatást, s „profi" módon kezdtük érteni a kultúra történetét és főleg logikáját. (Már ez maga csoda volt a számunkra, az igazi „csoda" aztán az lett, amikor kiderült, hogy az elsősök szájtátó ámulata nem tévedés volt azügyben, hogy a legjobb nemzetközi szinten hallották az előadásokat, a későbbi évtizedek már felnőtt megítélése sem revideálta ezt.)

A magyar irodalmi előadásokon mindehhez még járult valami diszkrét (nem melldöngető, de nem is mártírkodó) nemzeti hivatástudat. Szinte elérzékenyültünk azon, ahogy Bán professzor úr meghatódott: milyen tragikusan nehéz körülmények közt, s milyen korszerű európai műveltség birtokában teremtettek és tartottak fenn eleink kultúrát, tudományt, ami számunkra kötelező, szinte parancsoló instrukciót is jelentett. Hogy ti. ez egyfelől történet, elmélet, stílustörténet, elemzés, életrajz stb., de emellett valami nagy ügynek lehetünk a részesei. Az ember legmagasabb rendű szellemi, művészi tevékenységét követjük nyomon: némi kamaszos büszkeséggel sajnálkoztunk volt gimnazista barátainkon, akik – szegények! – az ember fogával foglalkoznak, ha orvosok, a válóperével, ha jogászok, mi az emberi és történelmi totalitással, méghozzá micsoda felelősséggel, hiszen Bán professzor úrnak is elcsuklik a hangja Zrínyit idézve: „Ne bántsd a magyart!"

Manapság, amikor szaktudományunk nagyjai közt is akadnak tudós voltukat sok-sok idegen szóval szinte kényszeresen bizonygatni akaró, baggadozó nyelvű irodalomtudósok, üdítő dolog visszaemlékezni Bán Imre világos, tiszta, egyszerre okos és érzelmektől sem mentes, mindig érthető előadásmódjára. Briliáns tudománytörténeti okfejtéssel „tájolta be" a kartéziánus Apáczai helyét, aztán visszafogott megilletődöttséggel jellemezte: micsoda hollandiai karrierről és fényes pályáról, vagyonról mondott le Apáczai Csere, mert a hazaszeretet és kötelességérzet nem engedte, hogy cserbe hagyja elárvult hazáját.

Ez a rejtett vallomásosság tisztán tudományos írott műveibe is belopózott. Ha felütjük például *A Karthauzi Névtelen műveltsége* című kismonográfiáját, ezt az adatszerű precizitása mellett is roppant olvasmányos kötetét, milyen szíven ütő a befejezés látszólag száraz, s mégis nagyon instruktív mondata: „És hat ma is minden komoly olvasójára, aki az érdek nélkül való meggyőződés hevületét és a másokért kifejtett munka alázatát becsülni tudja."[1] A szép, magyaros fogalmazás, persze, nem minden, de nem is kevés, ha a legmagasabb nívójú tudományossággal társul.

S megint egy emlék... A 60-as években a Bóka-Pándi szerkesztette irodalomtörténetből kellett szigorlatra készülni, s a rettegésteli, vesződséges tanulást a Bán Imre által írt Zrínyi, Gyöngyösi, Mikes stb. fejezetek valóságos szórakozássá varázsolták át. (Tegyük hozzá, hogy a kötet többi szerzője is értette a dolgát, Klaniczaytól Szauderig.) Különösen emlékezetes volt Bán Imre portréja II. Rákóczi Ferencről: „A szabadságharc szomorú bukása után Rákóczi lelkében heroikus elszánás támad fel: utolsó leheletéig akarja folytatni a harcot." Ezután idézet következik Rákóczi emlékirataiból. „Szemem elé állították viszont, hogy halálomnak, vagy önként keresett vesztemnek oka és célja nem a dicsőség, hanem a jövendőn való kétségbeesés; ha hazámnak és fejedelemségemnek érdekében nem törekszem megőrizni magamat, halálommal vagy elfogatásommal kitűnik majd, hogy a nemzeti ügy minden reménye odavan; míg ha számkivetésbe megyek, nyilvánvaló, hogy legalább mindvégig megőrzöm a nép szeretetét, mely szívükben iránt am örökké megmarad." Bán Imre még hozzáteszi: „Rákóczi csak erre az egyetlen jutalomra számított és nem is csalódott benne: a nép valóban örökre szívébe zárta".[2]

Bán Imre professzorról is illik végre elmondani: alighanem többet érdemelt volna külső elismerésből, tudományos rangból, fokozatból, kitüntetésből, s ha többet sürög-forog, helyezkedik, ezt nyilván el is éri. Ő azonban örök dolgokra nézett, s el is nyerte méltó jutalmát, mert tanítványok tízezrei zárták szívükbe örökre. (Erről a háláról emlékeztem meg az imént: amikor a Bartók Terem fényes ünneplésében is folyton ő járt az eszemben.) A tudomány, a tanítás és a nemzeti hagyományok ügyét minden elé helyezte, s nem is kellett csalódnia tanítványai és a közvélemény újra és újra megnyilatkozó szeretetében.

---

[1] BÁN Imre, *A Karthauzi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai, 1976, 122.

[2] UŐ, *Rákóczi Ferenc mint író. A Rákóczi-szabadságharc költészete = A magyar irodalom története*, szerk. BÓKA László, PÁNDI Pál, Bp., Bibliotheca, 1957, 169. (Az ékezeteket a mai helyesírás szerint közöljük.)

FEKETE CSABA

Bán Imre, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának olvasója

Szent őrület. Nem azért kezdem így emlékezésemet, mintha a legendásan pontos professzor munkáiban vagy személyiségében bármiféle eszelős vonást gyanítanék, hanem azért, mert ezt a megjelölést ifjú könyvtárosként Keresztury Dezsőtől tanultam. Akkor, a hatvanas-hetvenes években még egyházi könyvtárosoknak csak fedőnév alatt rendezhetett konferenciákat nemzeti könyvtárunk. Egy ilyen alkalmon beszélt arról Keresztury Dezső, hogy történeti emlékek összegyűjtésében, hagyományok őrzésében és egyéb nem divatos művelődési törekvésekben csak azokra az intézményekre lehet számítani, ahol régi könyvek is vannak, és közöttük régi vágású szakemberek maradtak. A csalódott emberek inkább veszni hagyják, a sírba viszik, vagy megsemmisítik emlékeiket. De régi intézményekre rábízzák. Azonban a régi könyvtárakban munkálkodás, mint általában a könyvtárosi, tanári, lelkészi hivatás, nem vállalható szent őrület nélkül. Példát mondott a szent őrületre. Gyöngyös páratlan ferences könyvtárának szétdúlásába két férfiú nem nyugodott bele. Nem vették tudomásul, hogy ott és akkor képtelenség az ilyesmi, vállalkoztak rá, és hogy, hogy nem, vállalásukat véghez is vitték, újra összeszedték az állományt. Bán Imre és Vekerdi László. Velük példázta a szent őrületet Keresztury Dezső.

Szavaim azt is jelentik, hogy személyes vonásokra és hatásokra emlékezem. A tudománytörténetnek és a nevelésnek is érdeke, hogy ilyeneket átmentsünk, ha lehetséges. Mester és tanítvány, tanár és diákság kapcsolata soha nem lehet közömbös, igen hasznos a minden adottságait és alkatát tekintve reményteljes kezdőnek látnia egy érett tudóst, amint órákig olvas, ceruzával jegyzetel, kézzel ír levelet tudós társainak, töltőtollal írja könyveit. Tudományosan gyűjtött és kezelt adatok mellett az élő ember maga, a személyiség és a humanitás mindenkor nélkülözhetetlen alkotója annak, ami immár múlt századi, mintegy örökségünk és régiség.

***

Sokszor láthattam Bán Imrét dolgozni. Kézzel írt, töltőtollal. Gyakran tűnődött hosszasan, majd valamelyik könyvet leemelte a polcról, sebesen ismét írni kezdett. Vagy váratlanul elpakolt. Volt állandó gépírónője, lapszámra, szinte sorra tudta, milyen terjedelmű gépirat lesz a kézzel írt lapokból, és mennyi lesz a nyomtatott szöveg (leütésben és lapokban számítva). Édesapjára többször hivatkozott, aki Egerben volt nyomdász, tőle tanulta meg a korrigálás és nyomdakézirat készítésének alapjait. A XVII. század „telefonkönyvét", Apáczai Csere János-monográfiáját öt évig így írta, töltőtollával, a kutatóasztala mellett. Sorban, ugyanígy született az irodalomelméleti kézikönyvekről szóló munkája, a Névtelen karthauzi műveltségéről szóló is, nemkülönben egyetemi és ünnepi előadások, recenziók, bírálatok szövegének tekintélyes részét a száz éves asztal mellett fogalmazta.

***

Olvasó volt Bán Imre professzor úr. Igen ritkán kölcsönzött. Akkor sem otthoni olvasásra. Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című művét, illetve Kecskeméti Alexis János munkáit átkölcsönözte az Egyetemi Könyvtárba, ahol a nyári szünidőben végig dolgozott munkatársaival a kiadáson, a hozzá kapcsolódó tanulmányokon, értekezések bírálatán és lektorálásán.

Naponta beült olvasni, dolgozni, ha csak egy órára is, az egyetemről jövet. Voltak aztán idők, amikor a nap nagyobb részét kutatással, tanulmányok vagy bírálatok írásával

töltötte. Azért kell ezt hangsúlyoznom, hogy olvasó, mert akkor is voltak, diákjai között is voltak, akik kizárólag kölcsönözni óhajtottak. Megesett, hogy egy nagy lendülettel (nem ritkán köszönés nélkül) beállító nagymellényű ifjú bejelentette, hogy most ezt és ezt a könyvet el fogja vinni, mert Debrecenben nincs másik példány, és a többiek még nem jöttek rá, hogy itt megvan. Hadüzenettel felért, amint szintén köszönés nélkül elrohant, bevágva az olvasó ajtaját, amikor megtudta, hogy a többiek is olvasni fogják, mindenki, aki leül a régi asztalok mellé, és olvasni óhajtja, de elvinni ő sem fogja, más sem.

Úgy ismertem tehát Bán Imre professzor urat, Imre bácsit, mint olvasót. Munkássága egyik meghitt műhelyeként használta a Református Kollégium kutatótermét. Látásból ismertem már teológus diákként, tanítványaitól hallottam pontosságáról, és hogy miben különbözött előadásában, munkamódszerében Barta Jánostól, aki szintén mindennapos volt a kutatóban. Ifjú könyvtárosként (már diákéveim alatt is voltam ideiglenes alkalmazott) mindkettőjükkel gyakran találkoztam. Az egyetemi előadások után hazafelé igyekezve, vagy már kora délelőtt állandó kutatóink voltak tehát: Barta János, Bata Imre, Bán Imre. Az Alföld szerkesztése, egész sor tanulmány és kötet itt készült. Ugyanazoknál az asztaloknál, ahol egykor, már a millennium táján és korábban többen munkálkodtak olyanok, akik közül néhányak nevét az egyetem díszudvarának falán is felírva látjuk. Többek között Lugossy József, Szilády Áron, Géresi Kálmán, Oláh Gábor, Pápay József és utódaik által koptatott asztalok mellett érezte jól magát Imre bácsi is.

***

Hamar arra törekedtem, hogy amikor Imre bácsi érkezik, elmegy, vagy könyvet kér, arrafelé ügyelegjek. Igazi tanár volt, aki szívesen fűzött megjegyzést a megkapott könyvhöz, vagy ahhoz, amin éppen dolgozott. Amikor lehetett, azért jártam arra, nagyra nyitott füllel, akkor is, ha nem én voltam ügyeletes, mert mindig lehetett valamit tanulni, vagy valami érdekeset hallani tőle.

A legendás professzor elmondogatta, hogy fiatal gyöngyösi tanárként ő készítette Gyöngyösön a levéltári regesztákat a török kori emlékekről, de aztán senki ezt a munkát nem folytatta később. Akkor frissiben több tanulmánya is megjelent az *Egyháztörténet* 1943-as, 1944-es évfolyamában, amelyet barátja, Esze Tamás szerkesztett. Szemléltesse sokoldalú tudásának szívós megalapozását, és már akkor is kibontakozott írásművészetét egy részlet, amelyet diákként sok tanulsággal olvastam:

„Otrokocsi 1679-ben tért haza a külföldi bujdosásból, nősülése 31–32 éves korára esik. A nagyhírű rimaszécsi gályarab-prédikátor előkelő családból vesz feleséget, de a fiatal asszony aligha érzi jól magát a testileg-lelkileg meggyötört, könyvekbe temetkező férj mellett. Ha a régi magyar századok 14–15 éves menyecskéire gondolunk, alkalmasint fel kell tennünk azt is, hogy jelentős korkülönbség is tágítja a lelki szakadékot a házasfelek között. De ne írjunk Bandello-novellát! Fontoljuk meg inkább Debreczeni Ember Pál sokszor idézett adatát Otrokocsi különös mátrai bolyongásáról a most feltárt események fényében.[1] Mennyivel emberibb és érthetőbb lesz a dult lelkű férfi magatartása, amikor ártatlan kicsiny leányával együtt (cum tenella filiola) rója a hóborította gyöngyös-környéki erdőket. Családi boldogságának rombadőltét siratja! [...] [K]ülönös család-iszonyának keletkezését 1689-re teszi [...]. Ez a lépése ismét az ingadozó lelki egyensúlyú ember önigazolási törekvéséből magyarázható; családi tragédiájának keserű tanulságait – a nélkül, hogy említené őket! – nagy lelki pálfordulásának kialakító tényezői közé akarja bevonni. És talán nem ok és jog nélkül, ha nem is olyan értelemben, ahogyan maga is gondolja. E házassági tragédia nem Otrokocsi dogmatikai irányváltozásának indokolásához járul hozzá, hanem kedélybeli dultságának súlyosbodását magyarázza. Egyedül megy tehát Kassa felé az 1687. év végén, egyedül vág neki csakhamar a nagyvilágnak [...]. A lelkipásztor becsületét érintő suttogások hallatára az

egyház kurátorai mozdulnak meg először, de ők igyekeznek elsimítani a házastársak anyagi vitáit is, az elűzött asszonyt pedig nem hagyják sorsára, hanem illő kísérettel visszaviszik a szülői házba. Körülöttük a felszabadító háborúk lázában vonaglik a magyar föld, de a kálvinista puritán becsület követelményeinek hiánytalanul eleget tesznek."[2]

***

Janus Pannoniusnak köszönhetem, hogy, bár nem voltam tanítványa, kialakult közöttünk egy ehhez hasonlító kapcsolat. A hatvanas évek vége felé lehetetett, mikor valamiről beszélgetve megjegyezte, hogy sajnos, nincs meg a Teleki-féle kiadás Debrecenben, Pesten szokta használni. Nem szóltam, de nekem ez sehogyan nem fért a fejembe. Rosszul emlékeznék? A raktárban valahol én ezt a kiadást láttam. Imre bácsi elment, én azonnal megnéztem a régi lapkatalógust – és nem volt benne. Mégsem hagyott nyugton a dolog, elindultam sejtelmeim után, próbálkoztam, csak úgy holdkóros módra, hátha rábukkannok. Talán két vagy három nap múlva sikerült. Az egyik példánynak mindkét kötete megvan, az ikerterem galériáján kézmagasságban, megjelenése után hamar idekerülhetett.[3] Egy másik, később az állományba került példányból az egyik kötet valamikor eltűnt. Letettem az asztalra, ahol dolgozni szokott, mindhárom kötetet. Másnap nem jött, talán harmadnap sem, de természetesen nagyon meglepődött, mikor legközelebb szokott helyén asztalhoz ült:

– Többször kerestem volna, mióta egyetemi tanár vagyok Debrecenben, de azt mondták Ötvös Jánosék,[4] hogy elveszett a világháború idején.

Én már akkor tudtam, hogy korábban az idős könyvtárosok, ha valóban hiányoztak kötetek, vagy csak nem találták meg valamelyiket, ezzel a kifogással védekeztek (volt is alapja, a háború előtt vagy alatt patriarkálisan kikölcsönzött könyvek közül sok nem került vissza többé), és hogy ne zaklassák őket a kutatók, a katalógusból is kiemelték a cédulákat. Így aztán számos meglévő kötetet nem lehetett megtalálni többé. Szerencsére máskor is megtaláltam olyan kiadványokat, amelyeket Imre bácsi korábban nem kapott meg. Nos, ettől fogva, ha meglátott (tettem róla, hogy lásson meg), nagyon szívesen kezdett beszélgetni, és szinte mindent tőlem kért.

***

Imre bácsi haza készül. (Jó százötven méterre volt a lakása a Hatvan utca sarkán, az úgynevezett Püspöki palotában.) Onnan tudtam, mire készül, hogy elővett táskájából három szelet gondosan csomagolt nápolyit. Bicskával akkurátusan felaprította. Falatozás közben úgy mozgott a takarosan nyírott bajsza, mint a kisegérnek. Ez a szertartás soha nem maradt el.

***

Ritkán láttam indulatosnak vagy fölpaprikázva. Néha ez is előfordult vele. Például akkor, mikor már órák óta olvasta az egyik doktorjelölt vaskos kéziratát (XVII. századi témájú volt a dolgozat, és Köleséri Sámuelhez kapcsolódott, amint máskor is utalt rá, de a jelölt nevét soha nem mondta meg), majd váratlanul lecsapta az asztalra, és kifakadt:

– Mindent összeírt, amit régóta tudunk, csak neki ismeretlenek. Sehol nincs fogalma az összefüggésekről, nem látja a különbségeket.

***

Riportot készítettek vele a II. emeleti könyvtárteremben, és sablonkérdésekkel faggatták. Messzebb kellett állnom a felvétel miatt, nem hallottam jól, mit mond, csak gesztusai voltak

nagyon is érthetők. Tapintatosan igyekezett értelmes mederbe terelni a beszélgetést. Mikor lejött, kissé csapzottan lerogyott egy székre, és homlokát törölgetve morfondírozott (tanárokból lett riporterekkel gyűlt meg a baja, talán tanítványa is volt valamelyik):

– Tudom én, hogy tanárok között is vannak ostobák; de kérem, miért kell ezeket mind összegyűjteni a tévébe?

***

Emlegette gyakran, hogy az egyes munkák és életpályák megítélésénél mindenkor a kor léptékével kell mérni. Ezzel sok képtelenséget el lehet kerülni. De ennek sok tanulás az ára. Ő maga így közelítette meg a reformáció korát, személyiségeit, a XVI–XVII. század szellemi mozgalmait. Két értékítéletet többször hallottam tőle, mikor az olvasott munka, vagy saját megfogalmazott írásának hatása alatt kezdett pakolni, és adta vissza a könyveket:

– Kálvin brutálisan elsöpörte a skolasztikát.

– Kálvin borzasztóan okos ember volt. Kitűnően értette, hogy meddig szabad elmenni, és tovább egy tapodtat sem volt hajlandó.

***

Kónya István, az egyetem marxista ideológusának munkája, doktori dolgozata természetesen sokkal inkább politikai, mintsem tudományos teljesítmény volt. Közvetlen elutasítása azonban nem volt tanácsos. Imre bácsi egyszer, ahogy valamiért szóba került, nevetve megjegyezte, hogyan bánt el vele.

– Rábizonyítottam, hogy nem ismeri a Psychopannychiát. Anélkül meg hogy lehet értékelni Kálvint vagy a kálvinizmust?[5]

***

Lektorom volt. Apáczai-ügyben ki lehetett volna illetékesebb? – és tévedtünk, ő is, a korábbi szaktekintély, azaz Herepei János, és természetesen jómagam. Apáczai Csere János egy bázeli prédikátor, Jakob Brandmüller (1565–1629) kézikönyvének táblájára hitvédelmi, valószínűleg hitvitázó céllal írt össze bibliai lókusgyűjteményt. Ennek a kéziratnak a felfedezője, Herepei János úgy értelmezte, hogy a *Mennyország ki-nyittatott egygyetlen-egy szoros kapuja*[6] csak Apáczai munkája lehet, ezt a vélekedését előbb egy tanulmányában,[7] majd Adattárában is közreadta.[8] Bán Imre ezzel egyetértett, és azt vélte valószínűnek, hogy Apáczainak az 1653 karácsonya előtti hitvitájára készülődve összeírt jegyzeteiről van szó, amely aztán segédletként is megjelent.[9] Megállapításaik nyomán közzétettem az 1656-os váradi kiadás egy kéziratos másolatából az egész lókusgyűjteményt.[10] Heltai János azonban egy névtelenül nyomtatott, három műből álló nyomtatvány részeként azonosította, amely már 1645-ben megjelent.[11] Apafi Mihály konfirmációs oktatására és vizsgájára készülhetett. Szerzőjét is valószínűsítette, Keresztúri Bíró Pál (1594–1655) udvari prédikátor és tanár készíthette. Hasonló munkája volt egy másik, amelyet a Rákóczi fiúk konfirmációjára készített *Csecsemő keresztyén* címmel, szintén névtelenül.[12]

***

Már csak az erkélyen körbe-körbe járva tudta le napi sétáját, családja nem engedhette le a Déri térre, amikor meglátogattuk, és utoljára beszélgethettünk vele. Korábban is hangoztatta, hogy soha nem dohányzott, nem ivott, és jól megóvott szervezete jól szolgál. De akkor élete

napjaiból már kevesebb maradt két hónapnál. Teljesen frissen és szellemesen társalgott. Utalt rá, hogy lenne mit dolgoznia, kérnék kiadásokra, így a debreceni diákirodaloméra:

– Nekem erre már nincs erőm. Csinálják a fiatalok – fűzte hozzá. Majd beszélgetés közben némileg ironizálva kifakadt:

– Mostanában megtörténik, hogy nem jut eszembe egy-egy francia szó. Tudom, hogy tudom, de nem jut eszembe. Latinnal persze, meg olasszal ez nem esik meg, de franciával...

***

Tudósként, emberként, tanárként, leginkább pedig hozzáértőként igen sokra becsülte, és a jövő nemzedékek, a szellemileg felkészültek számára átmentette a régi könyvtárak és könyvek értékeit. Különösen két jelenet él bennem maradandóan.

Saját kezűleg szedte le vendégének a régi katalógusdobozokat, amelyek a XIX. századi negyedrét katalóguscédulákat tartalmazzák. Erasmus-kiadásokat mutogatott sorban egy ide látogató francia professzornak, aki egykor, a Sorbonne-on diáktársa volt. Többször emlegette később, mennyire megdöbbent a világot járó francia szakember, hogy itt, Nyugattól távol, a *puszta mellyékén* ennyi régi kiadás volt, amit a diákság és az oktatás használt; pedig az egykorú debreceni kiadások közül egyik sincs meg, azokat az utolsó példányig elhasználták.

Időről-időre elhozta tanítványainak kisebb körét a Nagykönyvtárba. Ott lézengtem, ha máshová nem szólított a kötelesség. Egy ilyen emlékezetes alkalommal megmutatta az asztal mellett, ahol sok éven át dolgozott, a *Larousse* első kiadásának az alsó polcon sorakozó köteteit. (Azóta már nem ott vannak, hanem a belső feldolgozó helyiségben. Sokszor felrémlik az emlék, ha használom.) Kinyitott több kötetet, és ilyen intelmet fűzött hozzájuk:

– Jól nézzék meg, kérem, ezeket az elhasznált köteteket. Fiatal tanár korom óta gyarapítottam a nemzetközi Dante-szakirodalmat, és már évek óta egyetemi tanár voltam Debrecenben, amikor ennél az asztalnál dolgozva véletlenül kinyitottam az első kiadását ennek a kiváló lexikonnak. Elámultam, hogy amikor megjelent, még számos tanulmány, kiadás és kézikönyv nem létezett, és mégis milyen rangos tanulmányt olvastam benne, amely nagyszerű meglátásokkal világította meg a *Divina Commedia* számos kérdését. Kérem szépen, tanulják meg becsülni a régi könyvtárakat, a régi könyveket és a régi kiadásokat!

Ehhez azonban tudás, humanitás, szent őrület kell. Bán Imre professzor úr példájával ezt ajánlom az emlékezőknek és a következő nemzedéknek.

---

[1] Hanvai Darvas Mária török fogságban sínylődő férjét Oroszi János tógátus deákkal csalta, és az egyház javait is elidegenítette, például egy régi aranyas úrasztali terítőt, elajándékozás céljából, hogy ügyeiről hallgassanak.

[2] BÁN Imre, *Otrokocsi Fóris Ferenc házassági tragédiája*, Egyháztörténet, 1943/3, 229–232 (az idézet: 232).

[3] A kötetet vagy ágens útján, vagy inkább valamelyik akkor Németalföldön tanuló debreceni diák útján vásárolhatta meg a Református Kollégium. Erről nem maradt fenn levelezés. A megjelenés után talán már hónapokkal tudhattak róla, és valamelyik hazatérő diák alig egy év múlva már elhozhatta. A könyvtáros bejegyzése gyakran hónapokat késett (megbízatása általában ősztől tavaszig tartott, és a legtöbb könyvet tisztsége átadása előtt írta be), így is három éven belül a könyvtárban volt a kötet, ezt mutatja a következő bejegyzés.

Az I. Rész előzékén:

Liber Illustris Collegii Ref. Debrecinens. Proprio eiusdem aere emtus, ac in publicam BThecam illatus ad diem 21. Aprilis A. 1787. BThecario Ordinario Samuele Szilágyi mpr.

I. Rész

Iani Pannonii. Poëtarum sui Seculi facile Principis. In Hungaria. Quinque Ecclesiarum olim Antistitis Poëmata. Quae uspiam reperiri potuerunt omnia. Ad Manu scriptum Codicem Regium Corvinianum exacta, recognita, et cum omnibus quae adhuc prodierunt editionibus diligenter collata, plurimisque Epigrammatis e praedicto MS. Nunc primum depromtis aucta, & emendata.

Pars prima.
Trajecti ad Rhenum, Apud Barthol. Wild, Bibliop. M. DCC. LXXXIV.
8 ° XVI, 691 lap.
II. rész
Iani Pannonii opusculorum pars altera, in qua exhibentur. Pauca quaedam e Plutarcho et Demosthene in Latinum eodem interprete translata; nec non orationes ejus et epistolae quae reperiri potuerunt omnes; quibus Appendicis loco subjuguntur auctoris vitae a variis consignatae, una cum dedicationibus, praefationibus, testimoniis et elogiis doctorum de Iano Pannonio virorum; ac denique varietates lectionum e manu scripto libro et diversis editionibus excerptae.
Trajecti ad Rhenum, Apud Barthol. Wild, Bibliop. M. DCC. LXXXIV.
8° 414 lap.

[4] A negyvenes évek végétől, mikor Esze Tamás a Magyarországi Református Egyház gyűjteményügyének vezetője volt, Ötvös János működött a Nagykönyvtár megbízott igazgatójaként 1959-ig.

[5] KÁLVIN János, *Psychopannychia vagyis értekezés arról, hogy nem alusznak, hanem a Krisztusnál élnek azoknak a szenteknek a lelkei, kik a Krisztusban való hitben halnak meg*, ford. RÁBOLD Gusztáv = UŐ, *Kisebb értekezések*. Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1909. (KÁLVIN János művei, 8.) Bán Imre viszont kifejezetten dicsérő ismertetőt írt KÓNYA István *Kálvinizmus és társadalomszemlélet* (Bp., Akadémiai, 1979) c. könyvéről, itt nem szerepel az idézett bíráló megjegyzése. BÁN Imre, *Kálvinizmus és társadalomszemlélet. Megjegyzések Kónya István könyvéről*, Világosság, 1980/10, 650–654. Ellenben igen óvatos ismertetésében is lépten-nyomon megfogalmazza fenntartásait Kocsis Elemér, ezt szemlélteti zárómondata: „Ha több ponton vitatkozunk is Kónya professzorral, ha úgy véljük, hogy tézisei még sok tekintetben finomításra szorulnak, legyen elégtétel számára, hogy *a leglényegesebb kérdésben, a történelmi és társadalmi szemlélet ügyében sokat tanultunk tőle, és a társadalmi haladás irányát illetően egyetértünk vele.*" KOCSIS Elemér, *Kálvin és a kálvinizmus a marxista társadalomelmélet tükrében. (KÓNYA István, Kálvinizmus és társadalomelmélet. A kálvini szociális doktrína teológiai-elméleti alapjainak bírálata)*, Confessio, 1982/1, 114–120. (Kiemelés az eredetiben.)

[6] RMNy 2172; RMK I, 915; RMK I, 1130.

[7] HEREPEI János, *Adalékok Apáczai Csere Jánosnak ismeretlen munkáihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 479–482.

[8] UŐ, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II*, Bp.–Szeged, 1966, 480–488.

[9] BÁN Imre, *Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 483.

[10] *Meny Ország ki nyittatott Edjetlen-egy Szoros Kapuja*, s. a. r., utószó FEKETE Csaba = *Apáczai Csere János, 1625–1659*, szerk. KIRÁLY László, lektor BÁN Imre, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp., 1975 (Egyháztörténelmi Tanulmányok, 1), 63–115.

[11] RMNy 2102.

[12] RMNy 1721.

ID. FEKETE KÁROLY

Bán Imre és a református egyház

Megemlékezésemben Bán Imre professzor úr gazdag életművének azon részéhez kívánok hozzászólni, mellyel működése során református egyházunkhoz kapcsolódott, minket is gazdagított, és hálára kötelez bennünket.

Már tanszékvezetője voltam a Debreceni Református Hittudományi Egyetem jogelődjének, a Teológiai Akadémiának, amikor a Tanári Kar teljes konszenzusával elhatároztuk, hogy az öt külföldre szakadt magyar református egyháztest püspökével együtt Bán Imre professzor úrnak is felajánljuk a honoris causa doktori címet. Érdemes utalni arra, hogy a kitüntető címet a Teológiai Akadémia a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulója alkalmából adta. Bán Imre esetében ez indoklás utal arra, hogy a professzor úr nemcsak kiváló ismerője a XVI. századi magyar református irodalomnak és a puritánus mozgalomnak, hanem avatott ismertetője is.

Egyházunkkal való tudományos kapcsolatai Gyöngyösön kezdődtek. Szecskó Károly alapos kutatások nyomán megírt tanulmánya nagy segítséggel szolgálhat ennek megismerésében. Az *Adalékok Bán Imre gyöngyösi éveihez* című írás foglalkozik egyházi kapcsolataival. Az 1936. évtől lett presbitere a gyülekezetnek, aki azáltal is részt vesz a szolgálatban, hogy az ún. „vallásos estéken" a lelkész áhítata után rendszeres előadó kegyességtörténeti, egyház- és irodalomtörténeti témák előtárásával. Az 1938/39-es tanévtől ő vezette az állami középiskola református diákjainak Soli Deo Gloria mozgalmát. Közismert tény, hogy ez a diákmozgalom volt a „gazdája" az ún. „szárszói konferenciáknak", melyek nemzeti szempontból is jelentőssé váltak az 1940-es évek elején.

Szinte gondviselésszerű volt Gyöngyösön a találkozása Esze Tamás fiatal lelkésszel, aki később az egyháztörténet professzora, akadémiai tag és neves Rákóczi-szabadságharc kutató lett. Ő kéri fel a presbiter gimnáziumi tanárt az egyházközség értékesnek érzett, de szétszórt, ömlesztett állapotban sínylődő levéltári anyagának a rendezésére. Bán Imre lelkesen, szakszerűen elvégzi a feladatot, csodálatos anyag tárult a szeme elé. Kutatásai nyomán egy mű is születik: *A gyöngyösi templomper Bocskai István korában*. Esze Tamás egyháztörténész-lelkész hálás a nagy munkáért. Az általa alapított periodikában, az *Egyháztörténet*ben megjelenteti Bán Imre írásait, majd később bemutatja Bán Imrét a Klaniczay Tibor által vezetett, a régi magyar irodalmat kutató csoport tagjainak.

Debrecenben 1952-től karnyújtásnyira laktak a Kollégiumtól és a Nagytemplomtól. Felesége a nagytemplomi gyülekezetben, ő pedig a Kollégiumi Nagykönyvtár olvasójában talált lelki otthonra.

1958-ban jelentkezik az Apáczai Csere Jánosról írt monográfiával. Műve úgy mutatja be a nagy pedagógust és tudóst, hogy az olvasó az egész XVII. századi művelődési horizontot megismertetve tekinthet bele a kor vallási és irodalmi gondolkodója munkásságába.

Foglalkozott Comenius magyar kapcsolataival, az újkori magyar protestáns kultúrával és különösen érdekelte a puritanizmus magyar református egyházra gyakorolt hatása. A *Theológiai Szemle* című folyóiratban összefogott, lényegre törő írásban foglalkozik ezzel a kérdéssel 1976-ban, *A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége* címmel. Szakszerűsége mögött is érezhető az egyházat megújítani kívánó mozgalom iránti szimpátiája.

Csokonai-kutatásai során eljut a debreceni kollégiumi diákköltészet iránti érdeklődésig. A Julow Viktorral együtt kiadott antológia címe: *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Ha a puritanizmussal kapcsolatban azt mondtam, hogy a szakszerűségen is átüt a különös megbecsülő szeretet, most a diákköltészettel kapcsolatban

azt mondhatom, hogy a letagadhatatlan szereteten átüt a reális értékelés szakszerűsége. Így ír: „Kétségtelenül, nem nagy költészet ez, de szerény eredményei ott keringenek nemzeti irodalmunk véredényeiben, tarka szőttesét pedig érdeklődéssel tanulmányozhatja nemcsak irodalmunk búvára, hanem gyakorló költője is." Szintén egyházunkkal való kapcsolódási pont a Szenci Molnár Albert zsoltárfordító iránti megbecsülése. 1978-ban összefoglalja kutatásait *Szenci Molnár Albert, a költő* című munkájában.

Hálás ember volt Bán tanár úr. Többször kifejezte háláját a Kossuth Egyetem könyvtára, a Kollégium Nagykönyvtára, de még a gyöngyösi református és a nagyon gazdag kincseket rejtő gyöngyösi ferences könyvtár áldott csendje és kincseket rejtő gazdagsága iránt is.

Hálás volt a család áldott hátteret nyújtó erőforrásáért is. Szecskó Károllyal többször beszélt ezekről a dolgokról. Már említett munkájában így ír erről a befejező sorokban Szecskó: „Bán Imre tanári s tudományos munkájának a hátterében a kitűnő tanári testületen, könyvtárakon és levéltárakon a nyugodt családi környezet állott. [...] Felesége, mivel nem állt munkába, családjának élhetett. Nem véletlenül mondta később, hogy eredményeinek fele feleségét illeti meg."

1955–1957 között, két éven át a Nagytemplom segédlelkésze voltam. Bán Imréné leányával vasárnaponként, egyedül pedig szinte minden nap részt vett valamelyik alkalmon. Nyilván imáiban hordozta szeretett férjét és családját is. Erőt vitt haza övéinek. Ez egyszer így mondom: ezekből a templomi órákból Imre bácsinak is jutott áldás. Mert volt hitvesi hűség, anyai szeretet, gyakorlati érzék, tanácsok, türelem és reménység. Arról nem is beszélve, hogy a magasan kvalifikált tudós feleségének a jelenléte a Nagytemplomban milyen erőforrás volt a nehéz időkben a templomba járó bátortalan asszonytestvéreknek.

A földi egyházzal való kapcsolata halálával véget ért, s az Arató Ferenc püspökhelyettes úr által végzett temetési szolgálattal visszaadtuk gazdag életét a Teremtőnek.

A közlemúltban beszéltem Kocsis Elemér ny. püspök úrral, akinek a püspöksége idején avattuk díszdoktorrá Bán Imrét. Elmondta, hogy utolsó éveiben volt néhány találkozásuk. S ő a „szeretet emberének" ismerte meg. Megragadott engem a kifejezés: *a „szeretet embere"*. Lehetetlen nem gondolni Pál apostol szavaira az első Korinthusi levélből: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen én bennem [...], semmi vagyok." S a szakasz végén: „Most azért megmarad a hit, remény, szeretet, e három; ezek között pedig legnagyobb a szeretet." (1Kor 13, 1–2, 13.)

De, hogy hallgatóim láthassák, mennyire nem akarjuk kisajátítani magunknak Bán Imrét, befejezésül átnyúlok egy másik területére gazdag munkásságának. Bitskey István professzor úr megállapítása szerint a magyar Dante-kutatásban a zseniális Babits-fordítás óta nem született olyan jelentős mű, mint Bán Imre Dante-monográfiája. A szeretet emberétől Babits Dante *Isteni Színjáték* fordításának befejező soraival köszönünk el:

„Csüggedtem volna, lankadt képzelettel,
de folyton-gyors kerékként forgatott
vágyat és célt bennem a szeretet, mely
mozgat napot és minden csillagot."

Bán Imre emléktáblájának avatásakor elhangzott beszédek

TURI GÁBOR

Debrecen alpolgármesterének beszéde 2005. december 2-án, Bán Imre emléktáblájának avatásakor

Tisztelt Hölgyek és Urak!

„Ritka az olyan tudósi életpálya, melynek külső életrajzi adatai olyan röviden összefoglalhatóak, mint a Bán Imréé" – írta róla Klaniczay Tibor. A megállapítás az otthonra is igaz. Ebben a házban, a Püspöki palotában élt évtizedeken át Bán Imre irodalomtörténész, városunk kiváló tudós professzora.

A röviden összefoglalható külső életrajzi adatokkal szemben hosszú oldalakat venne igénybe a puszta felsorolása is annak, hogy a magyar és világirodalom mely kérdései foglalkoztatták, hányféle tárgyban írt cikket, tanulmányt, kötetet.

A most felavatandó emléktábla egy kiemelkedő tudós-tanári életpályának állít emléket. Talán a híres debreceni protestáns tanárok folytatója ő a XX. században.

Rendkívüli humán műveltségű, latin, német, francia, olasz, ógörög nyelvekben és kultúrákban otthonos, a tudós alázatával, szorgalmával és tisztességével dolgozó tudós-tanár. E műveltséget, s a tudós-tanár igényességét és mintáját közvetítette tanárok generációi felé.

Évtizedek fegyelmezett, alapos kutató munkájának eredményeként megírt számos tanulmánya, monográfiája alapmunkának számít az irodalomtörténet-írásban. Néhány téma ezek közül: Apáczai Csere János, akitől az emléktáblán látható idézet is származik („Soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd." 1654), a Karthausi Névtelen műveltsége, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi István, Dante, a reneszánsz és a barokk művészet és művészetelmélet tárgykörben megjelent tanulmányok.

Az egyetemi katedra mellett a tudományos ismeretterjesztésben is jelentékeny szerepet vállalt, emellett az irodalmi muzeológia szorgalmazójaként, a Debreceni Irodalmi Múzeum anyagának lektoraként is részt vett a városunk kulturális életében.

Bán Imre gazdag életútjának felidézése szellemi és humán értékekben erősít meg bennünket.

NAGY JÁNOS

a Debreceni Egyetem rektorának beszéde 2005. december 2-án, Bán Imre emléktáblájának avatásakor[1]

Tisztelt Megjelentek! Tisztelt egykori kollégák és diákok! Köszöntöm Önöket a Bán Imre professzor úr születésének 100. évfordulója alkalmából felavatandó tábla előtt.

Bán Imre sokoldalú, nyitott és érdeklődő polihisztor volt, európai, akit hatalmas műveltsége nem zárt be tudományának elefántcsont tornyába, hanem éppen ellenkezőleg, megnyitotta a többiek felé. Bán Imre a magyar irodalom értékeit az európai jelenségekkel összefüggésben tárta fel, és ugyanakkor a külföld számára is volt mondanivalója a magyar irodalom európai vonatkozásairól. Nyelvtudása – franciatanárként is tanított pályája kezdetén, majd franciául és olaszul készültek tanulmányai, ill. latinul és németül is tudott – olyan kitekintésre adott számára lehetőséget, amely által a magyar irodalmi jelenségeket európai kontextusban tudta szemlélni. Ezáltal egy olyan tudóssá vált, aki igazi példája lehetett tanítványainak és kollégáinak, utódainak egyaránt.

Bán Imre két évtizedet töltött el a középiskolai oktatásban Gyöngyösön, ezután, 1952-től tanított az akkori Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Középiskolai tapasztalata rendkívüli módon egészítette ki benne a tudóst, az egyetemi oktatót. Diákjait nemcsak irodalmároknak nevelte, hanem pedagógusnak is, tanárnak is. Leendő kollégákat látott bennük, akiket felkészíteni próbált pályájukra – minden szinten.

Erre a legkiválóbb eszköze volt a példaadás, ő maga volt az, akit érdemes volt követni, akinél és akitől tanulni lehetett – nem csak a régi magyar irodalmat. Ő maga volt a fegyelmezett professzor, aki soha nem késett el az óráiról, és aki úgy tudta kanyarítani mondatát, hogy a mondat végére kicsengettek az előadásról is. A szigorú, de emberséges vizsgáztató, akinél legalább annyira kellett tudni a vizsgaanyagot, mint amennyire ismerni kellett az európai összefüggéseket. Az elragadó előadó, akinek az előadásain a diákok nem egyszer elfelejtettek jegyzetelni, mert annyira magával ragadta őket az előadásmód. Az igényes irodalmár, aki nemcsak magával szemben volt igényes a kifejezésmódjára és a nyelvhasználatára, hanem erre nevelte, tanította diákjait. Formálta ízlésüket, meghallgatta véleményüket, tiszteletben tartva a másik felet.

Nevelői-oktatói munkája mellett kiváló kutató volt. Munkássága a régi magyar irodalom és kultúra hét évszázadát fogta át: a középkor, a reneszánsz és a barokk területeit és korszakait. A témájával élvezettel azonosuló, könyvtárban szorgoskodó és nemzetközi fórumokon előadó kutató ugyanolyan része volt, mint a pedagógus. Bán Imre öröksége nem kis feladatot ró utódaira: amivel ő foglalkozott, azt ma három tanszéken oktatják az Irodalmi Intézetben.

Iskolai, egyházi és városi feladatokat egyaránt vállalt, nemcsak tanár volt és kutató, hanem közéleti személyiség is. Szerény alázattal végezte munkáját – mint ahogyan azt teszik a „nagy emberek".

Bán Imre, a tudós tanár filológus *és* tanár volt, aki pályája csúcsán így vallott: „[...] a szeretet, a megbecsülés légköre volt jellemző körülöttem. És itt első rendben tanítványaimra kell gondolnom, s egy tanárnak mégis az a legnagyobb öröm, ha az 'ifjú szívekben él', ha talán ezek egy részének már deresedik is a haja."

Remélem, a professzor úr sokáig tovább él az itt megjelentek szívében és emlékeiben a jövőben is – utat mutatva jelenlegi életükben és az eljövendőben, egy olyan utat, amely értékekkel és tudással teli.

---

[1] Az írás először megjelent: Egyetemi Élet, 2006. február 12.

Függelék

Bán Imrével beszélget Bitskey István
(1988 eleje, Bán Imréék lakása, Debrecen, Hatvan u. 1/b)

A szöveget a beszélgetésről készült videofelvétel alapján közzéteszi:
FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Bevezető

A felvétel DVD-változatát Bán Imre családja bocsátotta rendelkezésünkre. Peternainé Juhász Zsuzsa *Bán Imre könyvtára* című munkájának bevezető tanulmányában úgy hivatkozza, hogy a „Debreceni Városi Televízió felvétele, 1987".[1] Valójában az eredeti videofilmet a Kossuth Lajos Tudományegyetem Oktatástechnikai Központjának munkatársai készítették. A Központ kb. 1986 és 1989 között dolgozott egy interjúsorozaton, *„Nagy professzorok" – Beszélgetések a Kossuth Lajos Tudományegyetem neves professzoraival* címmel. Összesen nyolc, U-Matic-típusú videokazettán rögzített beszélgetést őriznek a Központ archívumában. (Bán Imre mellett Barna Béla, Gunda Béla, Gyires Béla, Némedi Lajos, Rácz István, Rapcsák András, Szénássy Barna szerepel ezeken, a Kálmán Bélával felvett beszélgetés sajnálatos módon letörlődött.) Néhány beszélgetést a felvételt követően megvágtak, szerkesztettek, néhány vágatlanul maradt. A sorozatot a Központ munkatársai koordinálták, az interjúkat különböző személyek készítették. Bán Imrét Bitskey István kérdezte, a szerkesztő ez esetben Varga Katalin, a Központ jelenlegi vezetője volt.

A program véglegesen leállt az 1990-es évek elején, és egyik felvételt sem mutatták be idáig közönség előtt, s persze nyomtatásban sem publikálták ezeket.[2] A későbbiekben – egyetemtörténeti szempontból – nagyon fontosnak tűnik a többi interjú közlése is nyomtatott formában és/vagy elektronikus hordozón.

Noha az Oktatástechnikai Központnak nincs adata a Bán Imrével készült beszélgetés keletkezési idejéről, és sem a család, sem Bitskey István nem emlékszik pontosan a dátumra, de a beszélgetésben elhangzó, alább hivatkozott két részlet alapján a Peternainé Juhász Zsuzsa által jelzett 1987-es dátumot minden bizonnyal 1988 elejére, valószínűleg januárra, talán a hónap első felére kell módosítanunk.

A beszélgetés végén elhangzó mondatok alapján, amikor előbb Bán Imre, majd Bitskey István Szent István halálának 950. évfordulójának megünneplését tervező kultúrpolitikára utal, még mind 1987 végére, mind 1988 elejére is datálhatjuk a felvételt. Bán: „[...] rendkívül örülök annak, hogy például 1038-ról is megemlékezünk." Bitskey: „Igen, most hallottuk éppen, hogy nagyszabású ünnepségek következnek majd az 1988-as év során [...]" Az általunk javasolt datálást viszont a következő részlet erősítheti. Miután Bitskey István megfogalmazza reményét Bán Imre megjelenés előtt álló munkájáról: „Nagyon reméljük, hogy rövidesen olvashatjuk Professzor Úrnak a Dante-könyvét, amelyik most van sajtó alatt, és Dante életművéről majdnem teljes összefoglalást fogunk kapni magyar nyelven!", Bán Imre így válaszol: „Úgy is mondhatnám, hogy vajúdás stádiumában [van]. Már tulajdonképpen most tavaszra meg kellett volna jelenni, de talán csak a jövő év, helyesebben ennek az évnek a végén [fog]. Sajnos, a Szépirodalmi Kiadó nem tartotta meg ígéretét, 87-ben nem tudta, nem tudja kihozni a könyvet. De remélem azért, hogy az év végére megjelenik, ennek az évnek a végére."[3] Vagyis Bán Imre előbb még eltéveszti az évet („most tavaszra", „jövő év"), amit aztán korrigál: „helyesebben ennek az évnek a végén", „az év végére", „ennek az évnek a végére". Az egyetlen elem, ami gyengíthetné érvünket az, hogy egy esetben előbb beszél múlt, s csak másodjára jelen időben: „87-ben *nem tudta, nem tudja* kihozni a könyvet".[4] De a felvételben ez is bizonytalanságként hallatszik, tehát sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy 1988 legelején folyt a beszélgetés.[5]

A 47 perces beszélgetést lényegében szó szerint közöljük. Csupán a nyelvbotlásokat korrigáltuk, valamint a folyamatos olvasást megakasztó, egyértelműen redundáns szavakat, kifejezéseket töröltük. (Elsősorban a Bán Imre által az élőbeszédben gyakran használt *ugye, hát, mondjuk, úgyhogy, hogy úgy mondjuk* stb. kifejezéseket.)

Az élőszóból és a beszélgetés műfajából adódóan nagyon ritkán előfordul, hogy egy-egy, Bán Imre vagy Bitskey István által megfogalmazott mondat hiányos. Ezeket – a folyamatos olvasás érdekében – kiegészítettük, a más szóval is helyettesíthető javaslatunkat szögletes zárójelbe tettük. Az élőszó esetlegességei miatt néhány lazábban szerkesztett mondat is elhangzik a beszélgetésben, melyeket – Bitskey Istvánnal egyeztetve – az olvasás megkönnyítése céljából finoman módosítottuk. (Annak az egy-két mondatnak a kivételével, ahol a korrekcióval sérülhetett volna Bán Imre eredeti szándéka.)

Mivel Bán Imre időnként elharapja, illetve kevésbé artikuláltan ejti a szavakat, néhány szót nem lehet pontosan hallani. Ezek szinte soha nem akadályozzák az adott mondat megértését. Az általunk valószínűsített szavakat kérdőjel követi.

Jegyzeteket fűztünk Bán Imre irodalom- és kultúrtörténeti, illetve saját munkásságához kapcsolódó utalásaihoz. Életrajzára vonatkozóan azonban nem tartottuk feladatunknak kiegészítéseket, megjegyzést közölni. A biográfiához legújabban Peternainé Juhász Zsuzsa jelen kötetünkben olvasható írását, illetve az általa összeállított *Bán Imre könyvtára* című kötet bevezető tanulmányát ajánljuk az olvasó figyelmébe. A korábbi portrék, beszélgetések bibliográfiáját l. a *Költők, eszmék, korszakok* című posztumusz tanulmánykötet *Irodalom Bán Imréről* című fejezetében![6]

A beszélgetés végén közöljük a film készítői által kivágott egyetlen elemet, melyben a Bán Imre által kapott díjakról, elismerésekről esik szó. Az eredeti videokazettán vágóképeket láthatunk még a díjakat tároló vitrinről, az egyik könyvespolcról, a Bán Imre számára fönntartott egyetemi könyvtári kutatói asztalról, illetve arról, ahogy a Professzor otthonában, a Gy. Szabó Béla-féle Apáczai Csere János-metszet alatt olvas, de ezek egyikét sem vágták be a 47 perces beszélgetés alá. (A kivágott beszélgetéselem szűk 2 perces, a vágóképek összesen kb. 6 perc.)

***

Bitskey István: „[T]ulajdonképpen mindenütt dolgozott, mindenütt helytállt, ahol kellett. Irodalomtörténész-munkáját a közösség, a társadalom, a nemzet szolgálataként fogta fel." Ezeket a szavakat Klaniczay Tibor akadémikus írta Bán Imre Professzor Úrról, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetőjéről 1975-ben, 70. születésnapja alkalmából.[7] Teljes joggal fogalmazott így a tudóstárs.

Bán Professzor Úr egy egész életet töltött el a tudomány és az oktatás szolgálatában. Élettapasztalataiból nagyon sokat tanulhatunk valamennyien. Arról szeretném kérdezni Professzor Urat, hová nyúlnak ennek a tudósi életpályának a gyökerei. Mit jelentett Professzor Úr számára a tudományos munka? Mit jelentettek a könyvtárban, régi könyvek között töltött órák?

Bán Imre: Minden tudományos munkát valójában a jó középiskola alapoz meg. Énnekem nagyon jó középiskolám volt az egri Dobó István Gimnázium, és büszkén mondhatom, hogy nagyon sokat hoztam onnan. Már csak azért is, mert kitűnő tanáraim maguk is, ha nem is valamennyien, de több közülük intim kapcsolatban volt a tudománnyal, író emberek voltak, és bennünket is lelkesítettek. A tudományt az ember mindig ifjú korában szereti meg, de természetesen nem másképpen, mint élő példákon, a tudós-tanároknak a szuggesztív hatása folytán. Szóval tudományos érdeklődésemet a középiskolából hozom. Olyan értelemben, hogy nekem már diákkoromban megvoltak azok a kiváló szakmunkák, amelyeknek később,

egyetemi hallgató koromban is nagy hasznát vettem. Például Riedl Frigyes *Arany János* könyve, vagy Horváth János 1922-ben megjelent *Petőfi*je nekem már középiskolás koromban a kezemben volt.[8]

Bitskey István: A középiskola után Bán Professzor Úrnak a kiképzése ugyancsak első szinten, a legmagasabb szinten folytatódott mint Eötvös-kollégistának.

Bán Imre: Igen, rendkívüli szerencsém volt, hogy minden különösebb protekció nélkül, pusztán igazgatóm ajánlása folytán fölvettek az Eötvös Collegium magyar-francia szakára. A magyar szak is és a francia szak is nagyon sokat jelentett számomra. A francia azért, mert bizonyos mértékig szabadulást jelentett a régi magyar műveltség németes behatásaitól. Így a francia szak egy kicsit felszabadítólag hatott rám.

Bitskey István: Úgy tudom, Professzor Úr a Sorbonne-on is hallgathatott hosszabb időszakig előadásokat.

Bán Imre: Igen. Ötödéves koromban a Sorbonne hallgatója voltam. Tehát a négy egyetemi év után megkaptam a Magyar Állami Ösztöndíjat, és majdnem egy teljes évet: egy teljes iskolaévet töltöttem a Sorbonne-on, több mint tíz hónapot.

Bitskey István: Mit jelentett ez az egy év Professzor Úrnak Párizsban és a Sorbonne-on?

Bán Imre: Ez az egy év rendkívül sokat jelentett. A világra való rácsodálkozást, és tulajdonképpen az idegen irodalom meg az idegen szellemiség és a magyarság kapcsolatainak az igazi fölmérését. Párizsban érezte meg az ember azt, hogy tulajdonképpen milyen kapcsolatban van a magyar szellem, mondjuk, a franciával. Szerencsés módon ugyanazon évben megjárhattam Londont és Belgiumot (már harmadéves koromban kinn voltam Bécsben nyáron), úgyhogy az én irodalomtörténeti munkásságomat és általában tudományos beállítottságomat erősen befolyásolta az összehasonlító szempont. A különböző irodalmak egymás melletti tudása, értése és kedvelése.

Bitskey István: Gondolom, a francia irodalom, francia szellem megismerése egyben Európára is kaput nyitott, [az] európai irodalom és művelődés megismerésével volt egyenlő.

Bán Imre: Természetes. Különösen azóta, hogy a magyar irodalom Bessenyei György kezdeményezése nyomán erősen belekapcsolódott a francia szellemi élet áramlásába. Vigyázó szemünket csakugyan Párizsra vetettük, különösen mi, Eötvös-kollégisták, akik szinte hivatalból képviseltük a francia szellemet. Jellemző, hogy az én egész negyedik évfolyamom kinn volt Párizsban, valamennyien, összesen nyolc francia szakos. Részben Magyar Állami, részben Francia Állami Ösztöndíjjal.

Bitskey István: Professzor Úr későbbi tudományos munkásságában is mindig érződött, erősen jelen volt ez az összehasonlító szempont. A magyar irodalmat is mindig a világirodalmi háttér előtt vizsgálta. Hogyan látta Professzor Úr a régi századokban, a legszűkebb szakterületén, a magyar irodalom és világirodalom kapcsolatát?

Bán Imre: Rendkívül erős. A magyar irodalom legkeletibb partikulája, részegysége az egyetemes európai irodalomnak. Mi voltunk az a terület, territórium, ha tetszik, amely befogadta az összes nyugati hatásokat, ha talán bizonyos késésekkel vagy fáziskülönbséggel is, de mindig befogadta. És ez meghatározó a magyar irodalomtörténet kutatója számára. Nem

lehet úgy magyar irodalmat kutatni, hogy az ember az egész világirodalomban körül ne nézne. Néha egész rejtélyes összefüggésekre bukkan, néha egész kézenfekvőek ezek az összefüggések, de mindenképpen megvannak és nagyon fontosak. Úgyhogy a legutóbbi *Studia Litteraria*ban megjelent tanulmányomban, Csokonai-tanulmányomban, ahol Csokonai világirodalmi kapcsolatait elemeztem (ez csak egy összefoglaló tanulmány, de néhány apró filológiai kérdést tisztáz), azt mondtam, félig tréfásan, de komolyan kell venni, hogy én sokkal előbb ismertem Párizst, Londont, Brüsszelt, Bécset és még egy sor más európai várost, minthogy átléptem volna a Tisza vonalát.[9]

Bitskey István: Úgy tűnik, hogy az Eötvös Collegiumban, aki francia szakos volt, az a francián kívül más román irodalmakkal, nyelvekkel is igen szoros kapcsolatba lépett. Professzor Úr mint elsőrangú Dante-specialista tartatik számon, nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi tudományos életben is.

Bán Imre: Igen, ez így van. Már az Eötvös Collegiumban, az egyetemen is fölvettem az olaszt. Nem mint szakot, hanem olasz tárgyakat. Hallgattam is, és a Collegiumban Italo Siciliano, kitűnő olasz professzorunk, aki később a Velencei Egyetem tanára és rektora lett, szívesen foglalkozott velünk.[10] Ő francia-olasz szakos lévén a két irodalmat nagyon ügyesen tudta kapcsolni. Tőle hallottam először, olasz ember szájából Dantét előadni. Megkapó élmény volt.

Bitskey István: Nagyon reméljük, hogy rövidesen olvashatjuk Professzor Úrnak a Dante-könyvét, amelyik most van sajtó alatt, és Dante életművéről majdnem teljes összefoglalást fogunk kapni magyar nyelven!

Bán Imre: Úgy is mondhatnám, hogy vajúdás stádiumában [van]. Már tulajdonképpen most tavaszra meg kellett volna jelenni, de talán csak a jövő év, helyesebben ennek az évnek a végén [fog]. Sajnos, a Szépirodalmi Kiadó nem tartotta meg ígéretét, 87-ben nem tudta, nem tudja kihozni a könyvet. De remélem azért, hogy az év végére megjelenik, ennek az évnek a végére.[11]

Bitskey István: Nagyon reméljük és várjuk ezt az eseményt. Professzor Úr azonban nemcsak tudományos kutató volt, nemzetközileg elismert tudományos kutató, hanem egyetemi oktató is. Méghozzá rendkívül közkedvelt, és mindnyájunk által nagy megbecsüléssel övezett egyetemi oktató. Hogyan kapcsolódott össze Professzor Úr tevékenységében az egyetemi oktatás és a magas szintű tudományos munka?

Bán Imre: Ez tulajdonképpen nem is választható el. Hogyha az ember igényes, akkor a tanítói munkát mindig tudományra alapozza – ezt tettem a középiskolában is –, a tudományt pedig mindig népszerűsíti az oktatói munkája révén. Úgyhogy a kettő nem is választható el egymástól. Nagyon büszke voltam arra, hogy kartársaim, mikor első egyetemi előadásomat meghallgatták, akkor azt mondták, hogy olyan, mintha te mindig is ezt csináltad volna. A középiskolában is igyekeztem az akkor elérhető legmagasabb szintet adni, természetesen olyan módon, ahogy azt a középiskolai tanuló befogadóképessége lehetővé teszi. Tehát nem volt számomra újdonság, hogy középiskolából egyetemi tanszékre léptem.

Bitskey István: Oktatói pályáját a gyöngyösi gimnáziumban kezdte meg Professzor Úr. Mit jelentett a középiskolai gyakorlat, a középiskolai tapasztalat a későbbi egyetemi oktatásban?

Bán Imre: Rendkívül sokat jelentett. Nézetem szerint nem is szabadna másnak oktatni egyetemen, csak akinek eleve négy-öt év középiskolai tanári tapasztalata van. Az anyag beosztása, az anyag világos elrendezése, azután közvetítése a megfelelő szinten: gyengébb osztályban kevesebbet, jó osztályban többet. Volt olyan osztályom, amelyet olyan tehetséges tanulók alkottak, hogy szinte egyetemi szinten, prelegálva lehetett velük szót érteni. Úgyhogy volt olyan, hogy az egész órán csak előadtam. És a következő órán volt nyolc-tíz tanuló, akiket számon kértem. Sajnos, tanári tapasztalataim egyike az, hogy csak az igazán tehetséges tanulókkal érdemes foglalkozni. Ez nem valami modern és nem is valami demokratikus elv, ellenben a tudománynak és maguknak, a tanulóknak jól fölfogott érdeke az, hogy a legmagasabb szintet adjam, és aztán abból engedjek, ott, ahol kell, a gyengébbeknél. Szóval, őszintén szólva, énellenem mindig az volt, nem kifogás, hanem bizonyos ellenvetés, hogy túlságosan tudós szinten oktatok. De ezt vállaltam.

Bitskey István: De nyilván úgy tetszett gondolni, hogy a mérték, a mérce legyen a legjobb tanulóknak a teherbíró képessége.

Bán Imre: A mérce a legjobbakhoz. Ez volt mindig az oktatási elvem.

Bitskey István: És ha szabad egy kicsit személyes jellegű kérdést feltenni: hogyan tetszik visszaemlékezni a gyöngyösi tantestületre? Hisz jó két évtizedig tanított ott Professzor Úr. Nyilván a középiskolai tantestület is emlékezetes Professzor Úr számára.

Bán Imre: A gyöngyösi gimnáziumban nagyon szerettem tanítani. Engem is szerettek, én is szerettem a tanártársaimat. Nem voltak a régi középiskolai tanárok nagy tudósok, legtöbbje nem foglalkozott igazán tudománnyal. Nagyon jól emlékszem, hogy hosszú időn keresztül a testületben ketten voltunk, akik tudományos cikkeket írtunk.[12] A többiek azt sem tudták, hogy mi ezt csináljuk-e vagy nem. Ellenben, annyi bizonyos, hogy művelt emberek voltak. Például olyan középiskolai tanár nem volt, aki ne tudott volna németül, legalábbis ne olvasott volna jól németül. És az a latinos műveltség, amely a régi tanártársaimat jellemezte, nagyon ösztönző volt. Szóval, jó testület volt, ha nem is tudós, ha nem is mindenben kiváló, ha nem is módszertanilag a legfejlettebb, mert bizony sokan igen rossz, elavult módszerekkel tanítottak, de egy bizonyos, hogy művelt emberek voltak. És a művelt emberből sugárzott a műveltség. Volt persze olyan is, aki egy kicsit elhanyagolta a mesterségét, a tanári mesterségét, mert gazdálkodott. Gyöngyös szőlőbirtokos város, úgyhogy két tanártársamnak is kitűnő szőleje és nagyszerű bora volt, amire büszkék is voltak. Persze, ez is valami, mert elvégre a borkultúra az is kultúra, és a gyöngyösi borkultúra nagyon jeles volt. De én mindig jól gondolok a tanártársaimra. Különösen aztán a fiatalabb nemzedékben, a nálam fiatalabb nemzedékben fölbukkant egy-két igazán jól tanító, módszertanilag is perfekt tanár, akitől tanulni is lehetett, és aki nagyon jól tanított [?]. Volt például egy latin-német szakos tanár, aki perfekt megtanult oroszul. Olyan jól tanította az oroszt, hogy nem lehetett észrevenni, hogy nem orosz szakos.

Bitskey István: Azt hiszem, a latin nyelvnek az alapos ismerete...

Bán Imre: A latin nyelvnek az egyetemes alapozó ereje... Aki latinul tudott, pláne még görögül is, mert egy latin szakosnak görögül is vizsgázni kellett, az orosz grammatikának olyan elemeit lehet kibontani, amiket a görögből lehet megérteni. Például a többes számú genitivusokat. Én nem tudok oroszul, csak sejtek egyet-mást innen-onnan.

Bitskey István: Azt hiszem azért, ha kevesen is, de mégis voltak tudós-tanárok a középiskolában. Mint ahogy Professzor Úr említette, néhányan. De sajnos ma sokkal kevésbé jellemző ez.

Bán Imre: Igen. Minden középiskolának volt egy-két tudós-tanára. Ez lehetett véletlen, lehetett az illető egyéni képességének a kibontakozása, de manapság a középiskola túl messze került a tudománytól. Manapság nem adnak semmit arra, hogy az illető a tudományban jelent-e valamit. Régen erre adtak. Régen, ha nem is tüntették ki ezért, de számon tartották. Számon tartották: az érettségi elnökök mindig tudták, hogy ebben az iskolában ez meg az nem úgy tanít, ahogy mások tanítanak, és a tudományban is jelent valamit a neve. Úgyhogy tudós-tanár azért volt. Manapság nincs, mert annyi módszeres utasítás és annyi adminisztratív teher, annyi társadalmi munka, és iskolán kívüli elfoglaltság nehezedik a tanárra, hogy nincs ideje és módja, hogy magát képezze.

Bitskey István: Az egyetemi oktatásban hogyan látja Professzor Úr a tudomány és a népszerűsítés, az oktatás viszonyát? Vajon mind a kettő egyformán fontos-e, vagy melyiket helyezné előtérbe?

Bán Imre: Mind a kettő egyformán fontos. Sőt, azt mondhatnám, hogy egyetemi fokon már a tudomány a fontosabb. Csak arra kell vigyázni, hogy a tudományt úgy adjuk elő az egyetemi hallgatónak, hogy azt magáévá tudja tenni. Az idegen, tőle idegen világirodalmi mozzanatokat is úgy tudja érzékelni, hogy azok számára fontosak, hogy azok benne vannak a magyar irodalomban. Te tanítványom voltál, tehát emlékszel rá, hogy milyen speciálkollégiumot adtam elő az egyetemen. Például Erasmusról. Erasmust, úgy érzem, egészen közel lehetett hozni a hallgatósághoz. De ehhez az kell, és ezt az egyetemen sohasem szabad elhanyagolni, hogy magát az eredeti auctort interpretáljuk, magát Erasmust. Tehát Erasmusnak kell szólnia a tanár szavaiból. Vagy Danténak kell szólnia a tanár szavaiból. Vagy Kazinczy Ferencnek kell szólni, mikor a tanár előad. Az én egyetemi oktató elvem, módszertani elvem mindig az, hogy első a szöveg. Sokszor magamat rajtakaptam azon, hogy bizonyos segédirodalmat nem olvastam el. Üsse kő, ott van az eredeti szöveg. Majd kielemezzük. Nem olyan fontos az, hogy minden szakirodalmat én adjak a hallgató kezébe, magától is ráakad sokszor. Csak az a fontos, hogy azt az auctort adjam a kezébe, az, hogy megéreztessem, mondjuk, Dante, Erasmus vagy Rabelais, vagy bármilyen szövegnek az eredeti ízét, savát-borsát. Tudniillik abba a helyzetbe kerültem, hogy még régebben Koczogh Ákos vezette a világirodalmi tanszéket, és Koczogh Ákos, nagyon ügyesen, szétsózta az oktatók között a világirodalmat. Úgy értem, hogy kijelölte [?]: na te a franciát meg az oroszt adod elő. Ő jóformán csak a németet adta elő. Aztán úgy besegítettünk. Én például Rabelais-ból is tartottam előadásokat; nagy passioval és óriási gaudiummal, merthogy Rabelais-t előadni: az szórakozás, egy élvezet. Ilyen speciálkollégium révén tudtam érzékeltetni azt, hogy a magyar irodalom milyen szoros kapcsolatban van a világirodalommal. Ha talán a költőink, szellemi nagyjaink nem is ütik meg mindig, sokszor túl is haladják, de nem ütik meg mindig a világirodalmi mértéket, de a világirodalom élén van a magyar irodalom, és szerves része a magyar a világirodalomnak.

Bitskey István: Azt hiszem, a magyar irodalomnak számos jelenségét is úgy kell mindig felfognunk, mint az európai irodalomnak a része, egy olyan része, amely bizonyos speciális tulajdonságokkal, sajátosságokkal rendelkezik, és talán ezeknek a specialitásoknak a megmutatása igen fontos.

Bán Imre: Igen. Például egyetlenegy idevágó párhuzam Faludi Ferencnek a szerepe. Faludi Ferenc csupa antikvált, tehát már régivé vált szabályt, maximát, filozófiát adott a XVIII. századi magyar nemességnek, de azoknál éppen akkor voltak aktuálisak. Tehát Faludi korszerű volt azzal, hogy Baltasar Graciánt fordította, és, minthogy istenáldotta nyelvtehetség volt, kiválóan fordította, magyarította.[13] Ez a régi szó, hogy magyarítás, többet jelent, mint az, hogy szó szerint lefordítjuk: a magyar észjárásnak megfelelő módon ültetjük át. Ebben van a mi régi irodalmunknak a nagy jelentősége.

Bitskey István: Talán azért is érdemes ezt fokozottabban hangsúlyozni, mert sokszor éri olyan vád a magyar irodalmat vagy írókat, hogy régi, elavult, 100–150 éves műveket magyarítanak. Holott, ha ezt a szempontot figyelembe vesszük...

Bán Imre: Igen, ezt mindig figyelembe [kell venni]. Ez épp akkor volt aktuális. A magyar nemességet a török háború elvonulása után: akkor kellett nevelni a nemesembert, a nemesasszonyt, a nemesúrfit, és, tekintve, hogy Faludinak még valláserkölcsi céljai is voltak, azokat nagyon ügyesen be tudta lopni az általános kulturálódásnak a légkörébe, vagyis áramába.[14] Úgyhogy egy ilyen jelentéktelennek látszó antikvált, és csakugyan régiséget[15] előadó író a fejlődés azon szakaszában nagyon fontos szerepet játszott. Tekintve azt, hogy még nagyszerű nyelvtehetség is volt.

Bitskey István: Professzor Úr egyetemi oktatói vonásai közül hadd utaljak arra a szinte legendásan híres pontosságra, amit a rendkívüli tudása mellett, mi mint hallgatók, szinte csodáltunk. Nemcsak az óra megkezdésében, befejezésében lehetett volna óránkat Professzor Úrhoz igazítani, de azt is ki lehetett számítani, hogy a kutatóban a nap mely órájában található Professzor Úr. A módszeréről hagy kérdezzem!

Bán Imre: Nem tudom megmondani, hogy ez velem született adottság-e, vagy pedig, valószínű, inkább a rengeteg feladat, amit be kellett osztani, az kényszerített rá, hogy pontos legyek. Mert Eötvös-kollégista korom óta rendkívül sok mindennel kellett foglalkozzam. Olyannal is, ami talán nem tartozott szorosan az én hatáskörömbe. Rám bíztak ezt is, azt is, amazt is, már középiskolában is. Mindig mást is kellett csinálnom, nemcsak azt, ami szorosan a kötelességem lett volna. Úgyhogy az időmet nagyon be kellett osztani, és a nagyon beosztott és nagyon pontosan szabályozott időrend aztán a vérévé válik az embernek. Nekem megvolt az a tulajdonságom, hogy én soha nem néztem óravázlatot, vagy nagyon ritkán. Még az órámat sem. Kitettem az asztalra, a katedrára az órámat, de nem néztem, mert tudtam, mikor van háromnegyed. Mondtam: most kell összefoglalni. Ez az időérzékem most is megvan még, most már persze kopik. Meg tudom mondani a nap minden időszakában, egy negyedórai tévedéssel megmondom, hogy hány óra van. Ez belenevelődik az emberbe, olyan ötödik, vagy hatodik, vagy hetedik, vagy nem tudom hanyadik érzékévé válik. Nagyon pontosan tudja az idő múlását. Van ebben valami titokzatos, Marcel Proust tényleg nagyon szépen ír az első kötetének a bevezetésében az éjszakai órák múlásáról.[16]

Bitskey István: Hol kutatott legszívesebben Professzor Úr? Tudjuk azt, hogy az Egyetemi Könyvtárban, a Református Könyvtárban is...

Bán Imre: Itt, a Kollégiumi Könyvtárban. A Kollégiumi Könyvtárban írtam műveimnek egy részét. Némelyiket persze félig, másikat majdnem egészen. Aztán Párizsban rendszeresen, a Bibliothèque Nationale-nak mindennapos, szinte mindennapos látogatója voltam. Egy hetet töltöttem Londonban, mindennap bementem a British Museum Könyvtárába. Valamit legalább megnézzen az ember, valahogy legalább hasznosan töltse az időt.

Bitskey István: Mit jelentett Professzor Úr számára a Debreceni Református Kollégium Könyvtára?

Bán Imre: A Kollégium Könyvtára elsősorban anyagot jelentett. A régi magyar irodalom anyagának majdnem teljessége megvan. Tudniillik, ez az ország második „nemzeti könyvtára", ha az RMK, tehát a Régi Magyar Könyvtár szempontjából nézzük. Az Országos Széchényi Könyvtár után itt van a legtöbb hungarica, a Kollégiumban. Vannak olyan hungaricák, amelyek csak itt vannak meg. Például egy híres Balassi-kiadvány csak itt van meg.[17] Úgyhogy néhány felfedezést is lehetett tenni. Olyat, ami publikálatlan volt, vagy nem akadt rá senki itt, a könyvtárban. Főleg kéziratokat, de olykor könyveket is. Például Losontzi István *Poétikájának* az első kiadását, amin még a neve sincsen rajta, azt itt fedeztem fel a könyvtárban,[18] és azon kívül még sok minden mást. Úgyhogy ez elsősorban anyagot jelentett. És azon kívül a szíves fogadtatást, amivel mindent a kezembe adtak. Nagyon sokat dolgoztam ott. Különösen, ahogy szaporodott a család, jöttek az unokák, itthon egy kicsit zajos volt a világ, akkor elmentem a könyvtárba dolgozni.

Bitskey István: A családi háttér segítette vagy néha akadályozta Professzor Úr munkáját?

Bán Imre: A családi háttér határozottan segítette. Mert a feleségem mindent magára vállalt, nekem nem kellett különösebben törődnöm a család dolgaival, csak a rá való pénzt kellett megszerezni. A többiből jóformán fölmentettek. Ezt nagyon nyomatékosan kell megjelölnöm. Klaniczay Tibor ebben az említett köszöntőjében azt írta, hogy néhány évre elhallgattam.[19] Ez '44 után volt. Néhány évre elhallgattam, mert el kellett tartani a családot.

Bitskey István: Ami akkor nem is jelenthetett könnyű feladatot.

Bán Imre: Erről van szó. El kellett tartani [a családot]. Aztán mikor már konszolidálódtak a viszonyok, akkor megint nekifogtam. Mert abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy 1950-ben a gyöngyösi ferencrendiek világhírű könyvtárát nekem adták át. Egyszerűen nekem adták: én vagyok a gazdája most a könyvtárnak. A könyvtárat újra kellett rendeznem, helyreállítani az eredeti rendet, mindent kézbe venni. El lehet gondolni, több század remekműveinek és kiváló opusainak a tömege ment át a kezemen. És én azokba mindbe beletekintettem. Tulajdonképpen azt lehetne mondani, hogy – Gorkijjal szólva – nekem ott voltak az egyetemeim[20] a gyöngyösi ferencrendi könyvtárban. Egyetemeim... Mert én ott mindent megismertem, amit már az egyetemen hasznosítani tudtam. Egy kis túlzással vagy tréfásan azt is tudom mondani, a gyöngyösi ferencrendi könyvtárban lettem egyetemi tanár.

Bitskey István: Én azt hiszem, hogy a levéltári, könyvtári gyakorlat a mai oktatásban is erősebben kellene, hogy érvényesüljön. Hogyan látja Professzor Úr a mai egyetemi oktatásban ezeknek a „segédtudományoknak" a szerepét? Amelyeket segédtudománynak szoktunk nevezni, de azt hiszem, ennél azért jóval fontosabbak.

Bán Imre: Nagyon fontosak. Egy ízben, mikor módszertant is tanítottam, mert azt évekig én adtam elő az egyetemen mint volt középiskolai tanár, elmondtam a hallgatóimnak – tudom, hogy Batai Lajos ebben az évfolyamban volt –, sőt, még kérdezgettek is, mindenféle huncut kérdéseket tettek föl nekem, hogy mi voltam én olyan fajta munkás, amiből nem volt diplomám. Levéltárnok voltam, könyvtárnok voltam, aztán mindenféle társadalmi munkás, mindenféle közművelési előadó...

Bitskey István: TIT-ben is igen tevékeny [volt].

Bán Imre: TIT-ben is, sőt, én Gyöngyös város kinevezett hivatalos levéltárosa voltam. Én rendeztem a szétszórt gyöngyösi levéltárat. A városi levéltárat.

Bitskey István: És ezt a tanári munka mellett?

Bán Imre: A tanári munka mellett. Igaz, hogy [az] 1950-es években már megkaptam a magántanároknak járó kedvezményt, bár nem voltam egyetemi magántanár. De a minisztérium megadta, 12 órában kellett csak tanítanom, és kizárólag magyart, 12 órából. Nem is tudom hánytól, 51-től talán vagy 50-től. És amellett még – ez már Klaniczay Tibor érdeme – megkaptam a tudományos pótlékot. Mert akkor én nem lehettem kandidátus. Igen, mert kandidátussá akartak kreálni, de nem sikerült, mert a rendelet nem engedte. A középiskolai tanárnak nem járt a kandidatúra, nem járhatott. Szerencsére 56-ban viszont potyán megkaptam a kandidátusságot. Akkor már nem kellett érte csinálni semmit. Már régen tervezték, úgyhogy...

Bitskey István: Hát, azért nem hiszem, hogy potyának lehetne ezt nevezni, csak nem akkor [kapta meg], amikorra számítani lehetett.

Bán Imre: Nem akkor, amikor már tervezték.

Bitskey István: De visszatérve ezekre a „segédtudományokra": hogyan látja Professzor Úr a mai egyetemi oktatásban ezeknek a szerepét? Mert mintha nem lennének eléggé képviselve.

Bán Imre: A helyzet az, hogy jó lenne, ha lehetne tanítani, de még a történészek sem tudják megtanítani. Az egyik unokám történet szakos, negyedéves, láttam, hogy miket tanítottak neki: még az is édeskevés. Ha én csak annyit tudtam volna, akkor [...][21], se a régi magyart nem tudtam volna elolvasni. Márpedig a gyöngyösi kódexek és gyöngyösi ősnyomtatványok tele voltak mindenféle, érdekesnél érdekesebb följegyzésekkel, bejegyzésekkel, és ezeket a bejegyzéseket, bizony, el kellett olvasni. Bizony, meg kellett tanulni, hogy milyen a XVI. század eleji írás, merthogy a XVI. század első harmadából voltak ezek a bejegyzések. És egy sor kézirat, ferences kézirat. Azokat el kellett olvasni! Manapság nemhogy a magyar, még a történet szakosokat sem lehet megtanítani, egyszerűen azért, mert nincs rá idő. Mindig kifogásoljuk a hallgatóinknak a csekély olvasottságát. Honnan maradna még ideje a hallgatónak arra, hogy ilyen történeti segédtudományokkal is foglalkozzék? Szabó István tudta nagyon jól oktatni, a Szabó István közvetlen tanítványai tudnak jól iratot olvasni. De a történészek ma tanító nemzedéke sem tud igazán iratot olvasni.

Bitskey István: Professzor Úr nagyon élő problémát említett, amikor utalt arra, hogy az olvasási kedv csökkenőben van, vagy csökkenni látszik. Ez középiskolásoknál, egyetemistáknál is érződik, az időhiányra hivatkozik mindenki. Mit lehetne ennek érdekében, az olvasási kultúra fellendítése érdekében tenni?

Bán Imre: Nehéz lenne megmondani, hogy mit lehet tenni. Középiskolában szerintem, ez persze csak olyan esetleges, egyedül a szuggesztív tanár képes arra, hogy rábírja a tanulót az olvasásra. Úgy kell azt az anyagot előadni, hogy az érett tanulónak, főleg a 16 éven fölülinek kedve támadjon olvasni. Mindig, a tanítás közben, föl kell vetni azokat a problémákat, amik a jelen ifjúságát is érdekelhetik. És hogyha nem is mindent, de mindenből legalább valamit el tudjon olvasni. Én tudom nagyon jól, hogy annak idején, mikor mi tanultuk a magyar irodalmat a középiskolában, az én osztályomban nem egy tanuló, különösen a jeles, jó tanulók végigolvasták *A falu jegyzőjét*. Ami pedig nagy teljesítmény. Én is végigolvastam, és mások

is végigolvasták *A falu jegyzőjét.* Persze azt is mondhatnám, hogy nem sok egyéb dolgunk [volt], nem vontak el mindennel az olvasástól, úgyhogy egy középiskolai tanulónak a délutánja ilyenkor szabad volt, egy-két órai készüléssel.

Bitskey István: Azt hiszem ez is nagyon fontos szempont. Hogyan látja Professzor Úr az egyéb lehetőségeket? Gondolok itt a televízió, a film, a modern technika olyan eszközeire, amelyek, bizonyos sajátos eszközökkel, azért szintén terjesztik az irodalmat. Mert ha ezt is számításba vesszük, akkor valamivel jobb a helyzet. Kérdés azonban, hogy ezek az eszközök pótolhatják-e az elmélyült olvasást.

Bán Imre: Nem pótolhatják. Ezek az eszközök nagyon jók, nagyon hasznosak, de amint televízióra kerül valami, azonnal meghamisítják az eredetit. Olyan rendező még nem akadt ezen a magyar glóbuszon, aki tisztességesen megrendezett volna egy irodalmi alkotást. A legtisztességesebb rendezés *A fekete város* volt. Az majdnem páratlanul sikerült rendezés. Zsurzs Éva. És azon kívül ugyanő: *A helység kalapácsa.*[22] Az egyenértékű az eredetivel. Egyenértékű. Ha azt valaki megnézte kétszer, az már körülbelül tudta, hogy mi annak az *irodalmi*[23] értéke. De sajnos az irodalmi értékre nem lehet következtetni a televíziófilmekből, mert kifacsarják kezit-lábát. Mindenki okosabb akar lenni, mint a szerző. Például *A falu jegyzőjében* is számtalan kifogásolható van, pedig Zsurzs Éva rendezte.[24] Kihagyott egy fontos szálat, és betett egy másik szálat. Ha valamit kihagy, akkor a pótolni valók miatt kénytelen beletenni valami mást, ami nem oda való, és akkor hamis képet kap. Az nem elég, amit *A falu jegyzőjé*ből megtud [a néző], abból a filmből, amit, egyébként, nagyon helyesen bemutattak.

Bitskey István: Sok szó esik mostanában arról, hogy a humán tudományok oktatása nem elég magas színvonalú középiskolákban és egyetemeken is. A köztudatban nincsenek eléggé jelen a humán tudományok. Milyen tanácsokat tudna Professzor Úr adni a mai oktatóknak, akár középiskolai, akár egyetemi oktatóknak, és egyetemi hallgatóknak is?

Bán Imre: Természetesen ez nagyon nehéz dolog, mert a gimnázium nem tudja fölkészíteni az egyetemre a leendő hallgatókat. A középiskolai oktatás túl szűkre van korlátozva. Ezért kell, esetleg egy kicsit eretnek módon is, megemlíteni azt a nézetemet, hogy az igazi középiskola a nyolcosztályos gimnázium volt. Mikor kezembe kaptam egy tíz éves fiúcskát, és azt tizennyolc éves fiatalember koráig vezettem, és úgy lépett ki az életbe, hogy tőlem hallotta az utolsó szót az érettségin, akkor meg voltam nyugodva, hogy ez a fiatalember tud, ezt megtanítottam. Persze nem mindenkit: aki alkalmas volt rá. Tehát én változatlanul és rendületlenül a nyolcosztályos gimnázium híve vagyok. Ez persze, tudom, hogy utópia, manapság már nem keresztülvihető. A tény azonban megmarad, hogy a gimnáziumi oktatásnak a terjedelme csekély ahhoz, hogy kellőképpen fölkészítse a tanulót az egyetemre. Mert az általános iskola is sokat ad, adhat is, némelyik iskola nagyon is jól, és sokat tud, de ez egy befejezett, négy középiskolás műveltség. Ez [mármint az általános iskola] nem készít elő az egyetemre, és nem készít elő olyan színvonalon, amilyen színvonalon az egyetem elvárhatná. Mert az általános iskolai tanárok között is vannak kitűnőek, sőt nagyon jók, de azért az irodalmat magasabb szempontból, mint művészetet, mint esztétikumot azért mégiscsak a gimnázium közvetíti, vagy kell, hogy közvetítse. Tehát nem kaphatják meg azokat, meg életkoruk sem alkalmas arra, hogy befogadják mindazt, amit magasabb, 17–18 éves korban már befogadni képesek. Mit jelent az, hogyha valaki 13 éves korában olvas egy Julia-verset Balassitól, vagy 18 éves korban olvas egy Julia-verset Balassitól? Közben arra is megérett, közben arra is rájön, annak az esztétikumára. Amely, persze, bele van ágyazva a szerelembe. A fiatalember már ismeri ezt a fogalmat, már átélte ezt. Azok a gyerekes

ábrándozások, amik az általános iskolában a gyerekek fejében megfordulnak, nem jelentenek komoly irodalmi alapozást.

Bitskey István: Tehát úgy érzem, Professzor Úr szerint az általános iskola és a középiskola célkitűzését is határozottabban el kellene különíteni egymástól.

Bán Imre: El kellene különíteni. Egyébként így is van, az [mármint a gimnázium] befejezett műveltséget ad, annak [mármint az általános iskolának] nincs olyan tantervi célkitűzése, amely előkészít az egyetemre. A gimnáziumában benne van. Hosszú ideig ez se volt meg. Emlékszem, dékán koromban hevesen vitattuk ezt, és én voltam, aki kitartott amellett, hogy igenis, bele kell venni, és visszautasították az akkori javaslatomat. Bele kell venni, hogy előkészít az egyetemre. Most már benne van. De csak ez a négy gimnázium nem elég arra, hogy előkészítsen az egyetemre. Már csak az olvasmányanyag szempontjából sem elég.

Bitskey István: Sok szó esik arról is mostanában, hogy a természettudományos tárgyak mintha nagyobb óraszámot kapnának, és a humán tárgyak minthogyha visszaszorulóban lennének. Hogyan látja Professzor Úr a természettudományos és a humán műveltségnek a kapcsolatát?

Bán Imre: Ez olyan dolog, ami tény, és amin változtatni aligha lehet. Az életünk, mindennapjainknak a jóléte, nevezzük életszínvonalnak, és sok egyéb tényleg a természettudományok haladásától függ. Az biztosítja a magyar társadalom szélesebb rétegeinek a fizikai életét. És én azt egészen természetesnek tartom, világjelenség, nem egyedül minálunk tapasztalhatjuk, hogy mindenhol erősen előtérbe kerülnek a természettudományok. Inkább talán az volna fontos, hogy maguk a természettudósok törekedjenek arra, hogy a humán kultúrát ugyanakkor propagálják. Mert a régi gimnázium még ebben is példát mutatott. A természettudományi tárgyaknak a tanárai mindig megmondták az illető fizikai vagy kémiai vagy más jelenségnek a humanista vonatkozásait. Nekem olyan matematika tanárom volt, hogyha valakitől azt kérdezte, hogy mi a Pascal-háromszög, akkor először kivallatta, hogy ki volt Pascal. Én tőle tudtam meg, ettől a matematika tanártól, meg igazgatótól, hogy tulajdonképpen a társaskocsit, az omnibuszt is Pascal találta föl. Nemcsak a számítógépet, az omnibuszt. Az a zseniális gondolat, hogy egy társaskocsiban húszan is utazhatnak, ehhez egy Pascal kellett. Tehát ilyen természettudósok kellenének, akkor nem volna szakadék a kettő között. Úgyhogy maguknak, a természettudósoknak kellene utalni arra, hogy milyen emberi vonatkozásaik vannak a saját tárgyaiknak. És persze a humán szakosoknak pedig mindent elkövetni annak érdekében, hogy a humán kultúra ne szoruljon háttérbe. De magukban véve tehetetlenek.

Bitskey István: Ebben a változóban lévő világban a humán tudományoknak hol van a nagy szerepük? Professzor Úr hogyan látja a humán tudományoknak a jövőjét?

Bán Imre: A humán tudománynak a legnagyobb szerepe tulajdonképpen a nemzeti önismeretben van. A humán tudományoknak kell ébren tartani a nemzeti önismeretet. Most nagyon nagy nyomatékkal képviseli ezt a kormány és, ugyebár, az egész társadalmi közszellem. És rendkívül örülök annak, hogy például 1038-ról is megemlékezünk. István király megint megjelenik az egész magyar társadalom tudatában.

Bitskey István: Igen, most hallottuk éppen, hogy nagyszabású ünnepségek következnek majd az 1988-as év során, és bizonyára ez az évforduló is hozzájárul majd nemzeti önismeretünk alaposabb elmélyítéséhez. Amihez Professzor Úrnak a munkássága, egész életének tudományos- és oktató munkája is nagyon sokat jelentett. Köszönjük szépen a beszélgetést!

***

A *Bevezetőben* jeleztük, hogy a film készítői a beszélgetésből kivágtak szűk 2 percnyi elemet. A kivágásnak minden bizonnyal az volt az oka, hogy a beszélgetés ennél a pontnál többször megakadt, illetve néhány, technikai jellegű kiszólás szakítja meg. Ezeket elhagyva közöljük az alábbiakban Bitskey István és Bán Imre mondatait.

Bitskey István: Professzor Úr tudományos- és oktató munkásságáért számos kitüntetést, elismerést kapott. Ezeknek még felsorolása sem könnyű feladat. A Magyar Népköztársaság aranykoszorús Csillagrendje, a Munka Érdemrend arany- és ezüst fokozata, az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, a Szocialista Kultúráért-érdemérem, a Toldy Ferenc-emlékérem, a Pro Universitate-emlékérem, a Bugát Pál-emlékplakett és a TIT Aranykoszorús Emlékplakettje egyaránt megtalálható Professzor Úr vitrinében. Azt szeretném megkérdezni, hogy melyik vagy melyek a legkedvesebbek ezek közül az emlékplakettek közül.

Bán Imre: Legyünk méltányosak és igazságosak. Az oktató munkáért a Pro Universitate a legkedvesebb számomra. A tudomány tekintetében pedig a Toldy Ferenc-emlékérem, mert ezt az újonnan alapított díjat én kaptam meg legelsőnek.[25]

Bitskey István: Ezt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól, tehát a legszűkebb szakmai közösségtől kapta Professzor Úr.

Bán Imre: Tehát ez a két kitüntetés fémjelzi a tudományos munkásságom és az oktató munkásságom terjedelmét és minőségét.

---

[1] PETERNAINÉ JUHÁSZ Zsuzsa, *Bán Imre könyvtára*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 2005, 39. (A továbbiakban: PETERNAINÉ JUHÁSZ 2005.)

[2] Az összes információt, valamint a Bán Imrével készült beszélgetés vágóképeit tartalmazó videokazettát Varga Katalin, a Debreceni Egyetem Oktatástechnikai Központjának vezetője bocsátotta rendelkezésünkre, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

[3] BÁN Imre, *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, s. a. r., utószó KIRÁLY Erzsébet, Bp., Szépirodalmi, 1988. (A továbbiakban: BÁN 1988.)

[4] Az idézeteket l. a 75. és a 82. lapon!

[5] Peternainé Juhász Zsuzsa elfogadja ezt a datálást, és jelen kötetben olvasható tanulmányában már így hivatkozik a beszélgetésre.

[6] PETERNAINÉ JUHÁSZ 2005; BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11), 356–359. (A továbbiakban: BÁN 1997.)

[7] KLANICZAY Tibor, *Bán Imre köszöntése*, Studia Litteraria, 1975, 5–10 (az idézet: 10).

[8] RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Pallas, 1920. A könyvbe Bán Imre 1921-ben jegyezte be a nevét. Vö. PETERNAINÉ JUHÁSZ 2005, 284. HORVÁTH János *Petőfi Sándor* c. monográfiája (Bp., Pallas, 1922) viszont nem található a katalógusban.

[9] Bán Imre az idézett tanulmányában saját külföldi útjaira vonatkozóan nem állít semmit, hiszen kizárólag Csokonai széleskörű világirodalmi kapcsolatairól ír. Ez az önhivatkozás inkább a gondolatsor elején elmondott hatástörténeti kérdéseket illusztrálhatja: „Nem hallgathatjuk el természetesen azt sem, hogy Csokonaiban két költőtípus jellegzetes vonásai egyesülnek: egyfelől a hagyományos imitáló módszer, másrészt a nemzeti eredetiség poétája. Egészében XVIII. századi jelenség, e fogalom teljes gazdag tartalmát hordozva. Ne feledjük, hogy a felvilágosodás XVIII. századá éppen az összefoglaló lángelmék korszaka volt [...]. Mozart zenei szintézise sohasem bontakozhatott volna ki Scarlatti, Vivaldi, Gluck, Haydn, Cimarosa nélkül. Csökkenti ez a legkisebb mértékben is alkotó munkásságának esztétikai minőségét? Csokonait is ide kell számítanunk, ha elszigetelt vidéki helyzete, szegényes körülményei (sohasem járt külföldön!), rövid életideje teljes kibontakozását nem engedték is meg. Ennek ellenére bizonyos, hogy „világirodalmi" érzékenysége még kortársai között is egészen rendkívüli volt [...]." BÁN Imre, *Csokonai világirodalmi távlatai*, Studia Litteraria, 1986, 7–48. Újra kiadva: BÁN 1997, 249–298 (az idézet: 251). A beszélgetésnek ezen a pontján valójában egy ugyancsak 1986-ban megjelent másik írására, a *Számadásom Debrecennel* címűre gondol, amely vallomásban

valóban így ír: „Különös szeszélye a sorsnak, hogy évtizedekkel előbb kerültem kapcsolatba a nyugati országokkal és nagyvárosokkal, mint Magyarország keleti felével, a Tiszántúllal. Megjártam már Bécset, Párizst, Londont, Brüsszelt, Antwerpent, Münchent, amikor 1937-ben megkaptam a miniszteri sürgönyt, hogy jelentkezzem a debreceni Nyári Egyetem olasz továbbképző tanfolyamának titkárságánál." UŐ, *Számadásom Debrecennel*, Alföld, 1986/12, 71–74. Újra kiadva: BÁN 1997, 319–324 (az idézet: 319). Bán Imrének a Csokonai-tanulmányára vonatkozó elszólása viszont a XVIII. századi költő és a XX. századi irodalomtörténész közötti hasonlóságok és különbségek szép és érdekes értelmezési lehetőségét teszi lehetővé. Talán a téves hivatkozást is ez a ki nem mondott, mégis mélyen átélt, különleges azonosulás okozhatta. Ezek szerint míg Csokonai úgy ismerte meg a nyugati irodalmakat, hogy *keleti irányból* át sem lépte a Tisza vonalát (s aztán sem jutott külföldre), addig Bán Imre hamarabb járta be Európát, minthogy későbbi kedves lakóhelyét, a majdani nagy komparatív munkáinak keletkezési helyszínét, Csokonai Debrecenjét megláthatta volna.

[10] Italo SICILIANO (1875–1980) olasz nyelvtanárként 1922–28-ig tanított az Eötvös Collegiumban, és egyúttal a budapesti olasz követség kultúrreferense volt. ELTE Levéltár, Eötvös Collegium Irattár, 47. doboz 84/6. Hivatkozza: KRÁSZ Lilla, *A pisai Scuola Normale Superiore és kapcsolata az Eötvös Collegiummal = Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből, 1895–1995*, szerk., vál. KÓSA László, Bp., Gift, 1995, 125.

[11] BÁN 1988.

[12] BÁN Imre a fentitől némileg eltérően nyilatkozik Szecskó Károly kérdéseire válaszoló levelében: „Tanártársaim közül dr. Hontert Rezső, Szendy Vilmos és Dési József végeztek tudományos munkát, főként a több kiadásban megjelent Mátrakalauz szerkesztésével." SZECSKÓ Károly, *Adalékok Bán Imre gyöngyösi éveihez = Mátrai tanulmányok*, Gyöngyös, 1995, 292. Ráadásul Szecskó ugyanitt (294–295) még több tudós-tanár kollega nevét is felsorolja, utalva munkásságukra.

[13] FALUDI Ferenc, *Bőlts, és Figyelmetes Udvari Ember [...] Első század*, Nagyszombat, 1750; *[...] Második század*, Pozsony, 1770; *[...] Harmadik század*, Pozsony, 1771. A fordítás Baltasar GRACIÁN *Oráculo manuál y arte de prudencia* című 1647-es munkájának francia változataiból készült, s FALUDI talán figyelembe vett német és latin nyelvű fordításokat is. L. SZÖRÉNYI László, *Kalauz Faludi Ferenc prózájához = Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegyz., utószó SZÖRÉNYI László, előszó RÓNAY György, Bp., Magvető, 1978 (Magyar Tallózó), 413–414. (A továbbiakban: SZÖRÉNYI 1978.) Valamint VÖRÖS Imre, *Bevezetés = FALUDI Ferenc prózai művei*, s. a. r., szöv. gond., jegyz., magy., VÖRÖS Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/1), 10–11. (A továbbiakban VÖRÖS 1991.) A GRACIÁN-fordításhoz l. még a következő jegyzetet!

[14] Bán Imre itt FALUDI Ferenc alábbi műveire utal: *Istenes jóságra, és szerentsés bóldog életre oktatott Nemes Ember*, Nagyszombat, 1748; *Istenes jóságra, és szerentsés bóldog életre oktatott Nemes Asszony*, Nagyszombat, 1748, *Istenes jóságra, és szerentsés bóldog életre oktatott Nemes Urfi*, Nagyszombat, 1771. E művek William DARREL *A Gentleman Instructed in the Conduct of a Virtous and Happy Life* című 1704-es, illetve *A Supplement, with a Word to the Ladies* című 1707-es munkáinak olasz fordításából készültek. A *Nemes urfi* két része egyébként GRACIÁN *El Criticón* (1651–1657) című allegorikus regényének olasz vagy francia fordításán alapul. Vö. SZÖRÉNYI 1978, 411, 413, 415; VÖRÖS 1991, 10–11. Bán Imre egy tanulmányában így foglalja össze mindezt: „[A XVIII. századi magyar irodalomra] [j]ellemző az is, hogy a kiemelkedőbb irodalmi alkotások forrásai rendre XVII. századiak vagy még régebbiek: Faludi Darellt és Graciánt fordítja; Dévay András *Nap után forgó virága* Drexelius XVII. század eleji elmélkedéseinek átültetése; Taxonyi János *Tükörei* (1740) csupa antikvált jezsuita és középkori forrást népszerűsítenek [...]" BÁN Imre, *A magyar barokk próza változatai* = UŐ, *Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 200. (A továbbiakban: BÁN 1976.)

[15] Ez a megállapítás nyilván kevésbé vonatkoztatható FALUDI Bán Imre által utóbb említett műveire, ugyanis a magyar fordítás alapjául szolgáló olasz szöveg, Francesco Giuseppe MORELLI munkája nagyon friss volt, 1746-ban jelent meg. (Persze, az angol eredeti sem tekinthető nagyon réginek.) Bán itt minden bizonnyal elsősorban GRACIÁN *Oráculo manuál*jára utal vissza, melynek a FALUDI által használt francia fordítása is 1647-ben jelent meg. SZÖRÉNYI 1978, 413, 414.

[16] A hivatkozott részt magyarul l.: Marcel PROUST, *Az eltűnt idő nyomában, I. Swann*, ford. Gyergyai Albert, Bp., Európa, 1983, 7–58. A *Du côté de chez Swann* kétkötetes kiadását (Paris, Gallimard, [1919]) Bán Imre párizsi tanulmányútját megelőzően, 1928. január 5-én vette meg. (A teljes művet nem szerezte be, csupán *La prisonnière* 1924-es, ugyanott megjelent kétkötetes kiadását vásárolta meg még ekkor.) Vö. GORILOVICS Tivadar jelen kötetünkben olvasható tanulmányának vonatkozó részével: *Bán Imre és a francia irodalom*, 51.

[17] A Régi Magyar Könyvtár csak a Debreceni Református Kollégiumból ismeri az alábbi Balassi–Rimay-kötetet, Bán Imre bizonnyal erre utal: *A' Néhai Tekintetes Nãgos vitéz Urnak Gyarmati* Balassa Balintnak*: és Ama' jó emlékezetü néhai Nemzetes* Rimai Janosnak*; Igaz Haza fiainak, és a Magyar nyelv két ékességének, Istenes Eneki. Most újjobban e' kis formában ki-botsáttattak:* Debreczenben, Vincze György által, 1702. Eszten. (RMK I, 1646)

[18] [LOSONTZI István], *Liber poeticus brevi tenuique stilo exhibens [...]*, Buda, 1747. L. ehhez: BÁN Imre, *Losontzi István és a kései magyar barokk költészet* = BÁN 1976, 215–216.

[19] A hivatkozott gondolatmenet a következőképpen hangzik. Esze Tamás, a gyöngyösi református egyházközség lelkésze a „kitűnően képzett és felkészült" Bán Imrére bízta az egyházközség értékes levéltárának „rendezés[ét] és addig ismeretlen kincseinek tudományos értékesítés[ét]. Tíz év némasága után így kezdődött el Bán Imre tudományos munkásságának első, gyöngyösi szakasza, melyet 1940 és 1944 között nyolc gyöngyösi tárgyú tanulmány képvisel. [...] Midőn a gyöngyösi ferences könyvtár gondja és öröme átmenetileg Bán Imre osztályrésze lett, benne már rég nem a kiváló helytörténész, hanem a régi magyar irodalom történetének sokra hivatott művelője érlelődött. Igaz, ez jórészt még az ő titka volt, hiszen *gyöngyösi tárgyú kitűnő publikációit újabb öt éves némaság követte*, s így 1949 végén Esze Tamás mint ismeretlent mutatta őt be a régi magyar irodalommal foglalkozók kicsiny csoportjának." KLANICZAY 1975, 5–6. (Kiemelés: F. G. T.)

[20] Utalás Makszim GORKIJ (1868–1936) önéletrajzi trilógiájának harmadik darabjára (*Gyermekkorom*, 1913–1914; *Inasévek*, 1916; *Az én egyetemeim*, 1923).

[21] Itt egy vagy két szó nem hallható.

[22] ZSURZS Éva (1925–1997), Kossuth-díjas filmrendező: *A fekete város* (1972), *A helység kalapácsa* (1965).

[23] Bán Imre nyomatékkal ejtette ezt a szót.

[24] *A falu jegyzője* (1986).

[25] Bán Imrével együtt Mohácsy Károly és Orosz László kapta meg elsőként ezt az emlékérmet 1981. december 10-én. L. PÁLMAI Kálmán, *A Toldy-emlékérem odaítélése*, Irodalomtörténet, 1982/2, 427–429.

A KÖTET SZERZŐI

ABÁDI NAGY ZOLTÁN:	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet
BITSKEY ISTVÁN:	akadémikus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely (RKMM) vezetője
FEKETE CSABA:	tudományos főmunkatárs, osztályvezető, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, az RKMM tagja
ID. FEKETE KÁROLY:	nyug. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem
FAZAKAS GERGELY TAMÁS:	tudományos segédmunkatárs, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, az RKMM tudományos titkára
GORILOVICS TIVADAR:	professor emeritus, Debreceni Egyetem, Francia Nyelv és Irodalom Tanszék
IMRE LÁSZLÓ:	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
IMRE MIHÁLY:	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, az RKMM tagja
NAGY JÁNOS:	egyetemi tanár, a Debreceni Egyetem rektora
OLÁH SZABOLCS:	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet, az RKMM tagja
PETERNAINÉ JUHÁSZ ZSUZSA:	középiskolai tanár, Ady Endre Gimnázium (Debrecen)
SÁRKÖZY PÉTER:	egyetemi tanár, Università degli Studi di Roma „La Sapienza", Cattedra di Lingua e Letteratura Ungherese
TURI GÁBOR:	Debrecen Megyei Jogú Város alpolgármestere